

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HADİSLERDE KÜFÜR KAVRAMI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

YUŞA SEVEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi SELAHATTİN YILDIRIM

MALATYA - 2025

ÖN SÖZ

Bismillah,

Allah’a hamd, Resûlüne salât ve selam olsun.

İslâm dininin beşerî veya muharref semavî dinlerden ayırıcı en temel vasıflarından biri dinamik oluşudur. Bu dinamizm, İslâm medeniyetiyle birlikte ortaya çıkan ilimlerde açıkça görülmektedir. Örneğin fıkhn, her geçen gün insanoğlunun karşılaştığı güncel problemlere çözüm sunabilmesi İslâm’ın zikrettiğimiz özelliğini gösterir niteliktedir. Tabi bu durumun, Peygamber’in (s.a.v.) sünneti vesilesiyle olduğu mâlumdur. Bununla birlikte semavî olmasına rağmen güncelliğini yitiren, müntesiplerini çelişkilerle ve karmaşık sorunlarla yüz yüze bırakan dinlerin durağanlığı, din adamları tarafından tahrif edilmesinden ve peygamberlerinin (a.s.) sünnetini muhafaza etmemelerinden kaynaklanmaktadır.

Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerîm’i tahrif edilmekten koruyacağını vaad etmiştir. Bu, Kur’ân’ın lafzen tahriften muhafaza edileceği anlamına geldiği gibi Allah’ın âyetlerdeki muradının ve kastının da saptırılamayacağı anlamına gelmektedir. Bu vaadin tecellisi olarak Kur’ân; hafızlar tarafından ezberlenerek, kâtipler ve matbaalar tarafından yazılıp basılarak ve kimi kuruluşların takibi vesilesiyle korunmaktadır. Allah’ın (a.c.) muradının ne olduğunu ortaya koyan ve bunu kıyamete kadar koruyan ise sünnet ve hadistir. Nitekim sünnetin en önemli ve başta gelen görevi beyândır. Bunu Allah (a.c.), Kur’ân’da Resûlullah’a (s.a.v.) tevdi etmiştir. Resûlullah’ın (s.a.v.) yeni hüküm ihdas eden hadisleri yanında beyân sadedinde birçok hadisi vardır.

Hadisler; namaz, oruç, zekât ve hac gibi muâmelâta dair birçok konuyu kapsamakla birlikte itikadî hususları da barındırmaktadır. Hadislerde, kişiyi İslâm dairesine dahil eden şartlar belirtildiği gibi Müslüman olduktan sonra dinden uzaklaştıran ve küfre düşüren amellere de değinilmiştir. İslâm’da birçok hukukî kaide, bireyin bulunduğu dinî konuma göre icra edildiğinden ötürü küfür ameli işleyen kimse; -bazı şartlar yerine getirilip maniler de ortadan kalktıktan sonra- tekfir edilmiş ve ridde ehlinde addedilmiştir. Temel hadis kaynaklarında iman ve küfür ile ilgili kavramlar, iman ismi ile açılmış kitaplarda yer almasının yanı sıra muhtelif bablar altında da görülmektedir. Haliyle küfre konu olan meselelerin bir kısmı hadislere dayandırılmaktadır.

Bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, önemi ve kavramsal çerçevesi gibi konulara değinilecektir. Birinci bölümde küfür kelimesinin hakiki anlamda kullanıldığı hadislere yer verilecektir. İkinci bölümde ise küfür

kelimesinin mecâzî anlamda geçtiği hadisler üzerinde durulacaktır. Sonuç kısmında ise hadisler üzerinde yapılan araştıma neticesinde varılan sonuç kaleme alınacaktır.

Tez konusunun belirlenmesinde ve ilerleyen aşamalarda tavsiyelerde bulunarak destek olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM’a teşekkür ederim. Ayrıca ders döneminde bilgilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Saffet SANCAKLI ve Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR hocalarıma teşekkür ederim. Maddî/manevî desteğini benden esirgemeyen, en yoğun olduğum dönemlerde bile sabreden sevgili eşim Hilal SEVEN ve iki senedir hayatımıza renk katan, çalışmalarımın dolaylı ihmal etmek zorunda kaldığım biricik kızım Betül SEVEN’den dolayı Allah’a (a.c.) hamd ve şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışmanın hayrını Allah’tan (a.c.) niyaz ediyorum. Çaba bizden, tevfiğ O’ndandır.

Yuşa SEVEN

Malatya / 2025

ÖZET

Bu çalışma giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, çalışmanın amacı ve kapsamı belirtilerek genel bir çerçeve çizilmiş ve tez ile doğrudan veya dolaylı bir şekilde ilişkili olan kavramlara yer verilmiştir.

Birinci bölümde; küfür lafzının geçtiği hadislerdeki, görüşlerin genelinin hakiki küfre delâlet ettiği belirtilen ameller incelenmiştir. Öneme binaen bu bölümde yer verilen hadisler, farklı mezheplere mensup şârihlerin kavillerinden hareketle değerlendirilmiştir. Ayrıca söz konusu hadislerdeki amellerle ilgili varsa icmâ oluşmuş görüşlere de yer verilerek kapsamlı bir analiz sunulmuştur.

İkinci bölümde ise hadislerde küfür ifadesiyle anılan ancak aslî küfür olmayan konulara yer verilmiştir. Bu bölümdeki rivayetlerde zikredilen amellerin dinden çıkaran küfür olmadığı; hadis şerhleri, âyetler ve sair hadislerden yararlanılarak açıklığa kavuşturulmuştur. Aynı zamanda hadislerin sened ve metin analizleri yapılmış, tahrîci yapılan hadislerin isnad zinciri ve cerh edilmiş râvi bilgileri tablo halinde gösterilmiştir.

Son olarak elde edilen verilere ve oluşan kanaate değinilen, araştırmanın genel bir değerlendirmesinin yapıldığı sonuç bölümü ile tez tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İman, Amel, Küfür, Tekfir

ABSTRACT

This study consists of an introduction, two main chapters, and a conclusion. The introduction outlines the aim and scope of the research, providing a general framework and presenting concepts directly or indirectly related to the thesis topic.

The first chapter examines the deeds mentioned in hadiths that include the term “kufr” (disbelief), focusing on those generally interpreted as actual disbelief. The hadiths included in this section due to their importance are analyzed in light of the interpretations offered by scholars from various Islamic schools of thought. In addition, where applicable, the study incorporates views that have reached scholarly consensus (ijmā‘) regarding the deeds described in these hadiths, thus offers a comprehensive analysis.

The second chapter addresses issues described in the hadiths with the expression “kufr”, though they are not fundamentally interpreted as disbelief. The deeds mentioned in these reports are clarified using hadith commentaries, verses from the Qur’an, and other hadiths, as not constituting disbelief that excommunicates from Islam. This chapter also includes both chain of transmission (isnād) and content (matn) analyses of the relevant hadiths. Furthermore, tables are provided to present the isnād chains of the cited hadiths and information on narrators subject to jarḥ (criticism).

Finally, the thesis concludes with a summary of findings and conclusions drawn from the research, along with recommendations intended to guide future studies.

Keywords: Hadith, Faith, Deed, Disbelief, Takfir

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Hadislerde Küfür Kavramı ve Değerlendirilmesi” isimli tez çalışmamın bilimsel ahlâk ve etik ilkelere aykırı olacak bir yardıma başvurmadan tarafımdan yazıldığını ve istifade ettiğim tüm eserlerin metin içinde ve kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Yuşa SEVEN

2025

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ONUR SÖZÜ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	2
3. Araştırmanın Yöntemi.....	2
4. Araştırmanın Kaynakları	3
5. Kavramsal Çerçeve	4
5.1. Din	5
5.2. İslâm	7
5.3. İman	9
5.4. Küfür.....	13
6. Küfür Hükümünü Vermede Haber-i Vâhid'in Delil Değeri	17
BİRİNCİ BÖLÜM	20
1. KÜFÜR KELİMESİNİN HAKİKİ ANLAMDA GEÇTİĞİ HADİSLER.....	20
1.1. Dinden İrtidat Etmek.....	20
1.2. Namazı Terk Etmek	23
1.3. Resûlullah'ın (s.a.v.) Hakemliğini Kabul Etmemek	33
1.4. Put, Resim vb. Şeyleri Yapmak	38
1.5. Kur'ân Hakkında Tartışmak.....	45
1.6. Kâhine Gitmek ve Söylediklerine İnanmak	48

1.7. Yağmurun Yağmasını Yıldızla Nisbet Etmek.....	50
İKİNCİ BÖLÜM.....	57
2. KÜFÜR KELİMESİNİN MECÂZÎ ANLAMDA GEÇTİĞİ HADİSLER.....	57
2.1. Müslümana “Ey Kâfir!” Diye Seslenmek	57
2.2. Mümine Küfür İsnad Etmek.....	62
2.3. Namazla Zekâtı Birbirinden Ayırmak.....	63
2.4. Müslümanların Birbirleriyle Savaşması.....	71
2.5. Bir Müslümanı Öldürmek	74
2.6. İnsanların Soyuna Dil Uzatmak ve Ölüye Ağıt Yakmak	80
2.7. Allah’tan Başkası Adına Yemin Etmek	83
2.8. İçki İçmek.....	84
2.9. Ok Atmayı Bırakmak	86
2.10. Kölenin Efendisinden Kaçması.....	88
2.11. Babasından Başkasına Kendini Nispet Etmek	92
2.12. İyiliğe Nankörlük Etmek.....	94
2.13. Kadının Kocasının İyiliklerini İnkâr Etmesi	95
2.14. Fasıklık Yapmak	98
SONUÇ	100
BİBLİYOGRAFYA	101

KISALTMALAR

(a.c.)	: Azze ve celle
(a.s.)	: Aleyhimusselam
b.	: bin, ibn (oğlu)
bk.	: Bakınız
b.y.	: Basım Yeri Yok
çev.	: Çeviren
h.	: Hicrî
No.	: Numara
öl.	: Ölüm tarihi
(r.a.)	: Radıyallahu anhu
(r.anhâ)	: Radıyallahu anhâ
(r.anhum)	: Radıyallahu anhum
s.	: Sayfa
(s.a.v.)	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzerleri
y.y.	: Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İSAM ve YÖK Tez veri tabanlarından *hadis* ve *tekfir* kavramlarıyla tarama yaptığımızda farklı bilim dallarında tez konumuzla ilgili yapılmış benzer çalışmaların varlığıyla birlikte hadis alanında bu tür bir çalışmanın olmadığını gördük. Aynı zamanda diğer alanlarda var olan çalışmaların ekseriyetle tarihsel olayları kapsadığını, günümüzle geçmiş arasında köprü kurmadığını görmüş olduk. Bu araştırmanın gayesi; hadislerde geçen küfür lafızlarının delâlet ettiği anlamların tespiti, değerlendirmesi ve tekfire ne ölçüde konu olduğudur.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde iman ve küfür gibi itikadî konuların yaygın olarak Kelâm Bilim Dalı çerçevesinde incelendiği görülmektedir. Fakat bu tür meseleler, kelâmı ilgilendirmekle beraber başta tefsir ve hadis alanı olmak üzere diğer ilmî araştırmaların gündeminde de yer edinmektedir. Hatta hicrî ilk üç asra bakıldığında Ehl-i sünnet ve özellikle hadis imamlarının; iman ve küfür ile ilgili hususları irdemiş, aykırı gördükleri inanç ve düşüncelere karşı reddiyelerle birlikte birçok eser kaleme almış oldukları görülmektedir. Tarihsel sürecin bu kavramları şekillendiren etkisi güncel tartışmalara da kaynaklık teşkil etmektedir. Dolayısıyla günümüzde de bu tür itikadî konularda akademik çalışmalar devam etmektedir.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de dinî konulardaki tartışmalar ve fikir ayrılıkları devam etmektedir. Bu ayrışmaların yoğun olduğu alanlardan biri hiç şüphesiz küfür olgusudur. Özellikle son zamanlarda tekfir söylemlerinden dolayı küfür konusu gündem olmuş, konuyla ilgili makaleler, tezler ve kitaplar yazılmış ve halen yazılmaya devam etmektedir. Her topluluk, rivayetlerde geçen küfür lafızlarını kendi inancı ve düşüncesi doğrultusunda yorumlamakta ve bu doğrultuda hareket etmektedir.

Tezin gayesi; küfür lafızlarının geçtiği hadisleri, hadislerde geçen küfür kavramlarından hangilerinin hakiki anlamdaki küfre delâlet ettiğini, hangilerinin ise nankörlük veya diğer anlamlarda anlaşılması gerektiğini muteber kaynaklar vasıtasıyla tespit etmektir. Dolayısıyla çalışma boyunca açılan başlıklarda küfür lafızlarının geçtiği hadisleri inceleyecek, hadisle bağlantılı olması halinde yer yer “iman etmiş olmazlar” veya “bizden değildir” gibi ifadelerin geçtiği nakillere de kısaca değineceğiz.

Küfür amelleri hususundaki tartışmaların yoğunluğu ve birbirine tamamen zıt olan fikirlerin oluşu bizleri bu alanda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Hadisler çerçevesinde

işleyeceğimiz küfür-tekfir kavramlarının mahiyetinin doğru tespiti, araştırmamızın önemini ortaya koymaktadır.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Hadis dendiğinde akla ciddî bir külliyyat gelmektedir. Herhangi bir kavramı veya olguyu tüm hadis kaynaklarını tarayarak ele almak zor olduğu gibi çalışmamızın hacmini de artıracak bir durumdur. Bu nedenle araştırmanın amacına uygun olarak kapsam sınırlandırmasına gidilmiş ve konu, sahih hadisler çerçevesinde *Kütüb-i Tis'a* ile kayıtlı tutulmuştur.

Açılan bir başlık ile ilgili ele aldığımız hadis Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim'in (öl. 261/875) *Sahîh* 'lerinde geçiyorsa diğer eserlerde bulunan aynı rivayetlere ayrıca değinilmeyecektir. Hadislerin şerhlerini incelerken ilgili kaynakların en meşhur olanlarından yararlanılacaktır.

Alanımızın hadis olması hasebiyle genel itibariyle küfür konusuyla ilgili âyet zikretmeyeceğiz. Fakat bazı konularda hadis kaynaklarında âyetlerden yararlanıldığı görülmektedir. Zira âyetler ve hadislerin birbirlerinin anlaşılmasında yol gösterdiği mâlumdur. Bu nedenle herhangi bir konu, özellikle âyetlerle desteklendiğinde daha anlaşılır hale gelmişse yeterli düzeyde âyetlere yer verilecektir.

Çalışmada; kâfirlerden bahsedilen rivayetlerin de varlığından ötürü küfür kavramının geçtiği her hadis yerine, kişiyi küfre düşürme tehlikesi bulunan davranış ve amellerin yer aldığı hadisler incelenecektir. Kişiyi küfre düşüren durumları ima yoluyla bildiren hadislere ve kimi dolaylı yorumlar neticesinde tekfire delil getirilebilecek rivayetlere ise değinilmeyecektir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmaya, küfür lafızlarının geçtiği hadisleri tespit etmekle başlanacaktır. *el-Mektebetü's Şâmile* isimli bilgisayar programı kullanılarak *kefere*, *yekfuru*, *kâfirun*, *kufrun*, anahtar sözcükleriyle ilgili hadislerin Arapça metin ve kaynaklarına ulaşılmaya çalışılacaktır. Akabinde hadisler tercümeleri ile birlikte ilgili başlıkların altına yazılacaktır.

Rivayetler, *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarının meşhur olan sırası göz önünde bulundurularak zikredilecektir. Hadisleri doğru bir şekilde değerlendirebilmek için klasik hadis şerhlerine başvurulacaktır. Böylece muhaddis olan şârihlerin yorumları görülecek ve varsa fıkıh imamlarının vermiş olduğu hükümlere erişilecektir. Hadislerle ilgili farklı mezheplere ait görüşler tezi zenginleştirecek ve farklı bakış açıları kazandıracak bir unsurdur. Binaenaleyh çalışmanın hadis alanı üzerine yapılacak olması bizi, mezhep görüşlerini tespit etmek için fıkıh

kitaplarına bakmaktan ziyade farklı mezheplere mensup muhaddislerin şerhlerini incelemeye sevk edecektir. Zira fıkıh kitaplarında itikadî konulardan ziyade amelî konular yer almaktadır. Bu nedenle erişebildiğimiz ölçüde Hanefî, Şafiî, Hanbelî ve Malikî mezheplerinden herhangi birine mensup şârihlerin eserlerinden yararlanmaya çalışılacaktır. Örneğin, Buhârî'nin *Sahîh*'inde geçen bir hadisin şerhi hem (Şafiî) İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Fetḥu'l-bârî*'sinden hem de (Hanefî) Aynî'nin (öl. 855/1451) *Umdetü'l-Kârî*'sinden ayrıca zikredilecektir.

Konu eksenli işlenecek hadislerin tahrîci yapılacak, tespit edilen mütabî¹ rivayetlerin metinleri birbirleriyle kıyaslanacak, isnad zinciri verilecek ve senedde yer alan cerhe tâbî râvilerin halleri ilk geçtiği yerlerde zikredilecektir. Hadisin tamamen terk edilmesini gerektirecek bir durum söz konusu olmadığı sürece sıhhat değerlendirmesi yapılmayacaktır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Akademik çalışmaların bulunduğu veri tabanlarında yapılan taramalarda küfür kavramını doğrudan ele alan benzer bir çalışma, “Küfür Konulu Rivâyetlerin Değerlendirilmesi” başlığı ile Üsâme Güneş tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır.² Her ne kadar tezimiz ile Güneş'in çalışması kavramsal açıdan yakın görünse de iki çalışma yöntem, kapsam ve yaklaşım yönünden önemli ölçüde farklılıklar barındırmaktadır.

Güneş; kendi çalışmasında “küfür” kavramının etimolojik tahlilleri üzerinde yoğunlaşmış, Kur'ân ve hadislerdeki karşılığına değinmiş, böylece âyet ve hadislerin bağlamından ziyade içerisinde küfür teriminin herhangi bir formda geçip geçmediğine odaklanmıştır. Ayrıca hadislerin şerhlerine yüzeysel bir şekilde değinmiştir. Güneş'in çalışması, terminolojik zeminde ilerleyen bir görünüme sahip olduğundan konuyla ilgili alana kavramsal açıdan katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada küfür kavramının geçtiği bütün hadisler ele alınmayacak, mücerred olarak küfür kavramının incelenmesi yerine Müslüman bir kimsede bulunduğu zaman küfür olarak nitelendirilebilecek amelleri konu alan hadisler üzerinde durulacaktır. Böylelikle hadisler üzerinde daha spesifik ve derinlemesine bir yorum elde edilecektir. Hadislerin ve ihtiva ettiği mânaların anlaşılması için klasik şerhlere ve konuyla ilgili fikir beyan etmiş mezhep âlimlerinin

¹ Tezde çokça geçeceğinden bu kavramın tanımına yer verilmesi uygun görülmüştür. Mütabî/mütâbaat kelimesi terim olarak “ferd veya garîb olduğu sanılan bir hadisin râvisine, hadisi tahric edilmeye elverişli başka bir râvi tarafından muvâfakat edilmesi ve hadisin aynı şeyhten yahut senedin daha üst kısmında yer alan başka bir râvisinden benzer ifadelerle nakledilmesi” demektir. Salahattin Polat, “Mütâbaat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/180.

² Üsâme Güneş, *Küfür Konulu Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

görüşlerine başvurularak farklı görüşlerin mukayese edilmesine imkân sağlanacaktır. İşlenen hadislerin varsa mütabî` rivayetleri metin ve sened yönünden incelenecek, isnad zinciri ve râvilerle ilgili önemli bilgiler tablo halinde gösterilecektir. Böylece sened-metin-şerh üçlüsüyle hadis alanına, konuyla ilgili derinlemesine incelenmiş bir çalışma ortaya koyarak disiplinlerarası araştırmaların istifadesine katkı sağlanacaktır. Bu yönüyle çalışmam, Güneş'in kavramsal katkısını tamamlayıcı nitelikte olup, hadis ilminin metodolojik araçlarıyla “küfür” konusuna özgün bir perspektif kazandırmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada *iman, küfür, tevhid ve şirk* konuları çerçevesinde yazılan makale ve tezlerden istifade edilecektir. Bazı kavramların sözlük ve ıstılah anlamlarını bulmak için Cevherî'nin (öl. 400/1009'dan önce) *Tâcü'l-luğa*, Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *el-Ğâmûsü'l-muĥîf*, Râgıb el-İsfahânî'nin (öl. V. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* isimli eseri, hadislerde geçen garip ifadelerin tespiti için İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1210) *en-Nihâye fî ġarîbi'l-ĥadîs* sözlüğü kullanılacaktır. Âyetlerin anlamları için kuran.diyaret.gov.tr sitesi üzerinden *Kur'ân Yolu* meâli ve *Kur'ân Yolu Tefsiri*'nden istifade edilecektir.

Çalışmada nakillere yer verilen Arapça eserlerin tercümesinde -gerekli kontroller yapılarak- çoğunlukla *ChatGPT* yapay zekâ modeli kullanıldı. Özellikle önemli olan yerler tashih edilmeden yazılmadı. Aynı zamanda vakitten tasarruf etme amacıyla açılan başlıkla ilgili konularda yazılmış akademik çalışmaların bulunması ve tezimizi ilgilendiren bölümlere yönlendirmesi açısından optimum düzeyde yapay zekâdan yararlanıldı. *ChatGPT*'den yararlanırken YÖK'ün hazırlamış olduğu yapay zekâ kullanımına dair etik rehberde çizilen sınırlar doğrultusunda hareket edildi. Ayrıca hadislerin mütabîlerini kolayca tespit etmek için *Câmiu'l-Kütübi't-Tis'a* isimli mobil uygulamadan istifade edildi.

5. Kavramsal Çerçeve

Kavramlar anahtar vazifesi görür. Dişlileri hatalı veya eksik oluşturulmuş bir anahtar, kapıları açamaz. İlmî değeri olan her eserin bazen bizzat müellifleri, kitaplarının girişinde geri kalan kısmın istifadesini kolaylaştıracak mukaddimelere yer vermiştir. Buralarda söz konusu kavramsal çerçeve dahil olmak üzere çeşitli izahatlarda bulunmuşlardır. Bazen de müellifin talebeleri ya da yazılan kitabın mefhumunu anlayan kimseler, yanlış anlaşılmanın önüne geçecek çalışmalar ortaya koymuşlardır. Kimi müellif ise açmış olduğu her başlıkta bu durumu gözeterek ilerlemiştir.

Benzer durum âyet ve hadisler için de söz konusudur. Âyetlerde geçen lafızların anlaşılması için kimi zaman başka âyetlere kimi zaman tefsir kaynaklarına kimi zaman Arap

şiiirine kimi zaman da Kur’ân için hazırlanmış terimler sözlüğüne başvurulmuştur. Hadislerde yer yer geçen nâdir ve anlamı muğlak olan kavramların doğru tespiti için ise *Garîbü’l-hadîs* adında bir ilim dalı teşekkül etmiştir. Tüm bu çabalar, asıl muradın önündeki engelleri kaldırmak ve anlam karmaşasına engel olmak içindir.

Binaenaleyh çalışmamızda tekfirle ilgili kısma geçmeden önce tezin ana kavramlarının daha doğru anlaşılması için “din” ve “İslâm” kavramlarına değindikten sonra “küfür” kavramını, “her şey zıddıyla mâlûmdur” kaidesi gereği bununla birlikte “iman” kavramını incelemeye çalışacağız.

5.1. Din

“Deyn” masdarından türeyip isim olan “الدَّيْن” kelimesi sözlükte ceza, karşılık, itaat etmek, itaate zorlamak, İslâm, âdet, durum, zillet ve yasa/hüküm gibi anlamlara gelmektedir. Bununla uyumlu olarak din kavramı Kur’ân’da; “أَءِنَّا لَمَدِينُونَ”³ âyetinde hesaba çekilip cezalandırılmaktan, “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ”⁴ âyetinde mükâfat ve ceza gününden, “مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينٍ”⁵ âyetinde ise yürürlükte olan kanundan bahsedilen anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Din kavramı ile aynı kökten türeyen “دَانَ” sözcüğü ise hâkim olma anlamında bir hadiste şöyle geçmektedir: “الْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ”/Akıllı kişi nefesine hâkim olup ölüm sonrası için amel eden kimsedir.”⁶ Aynı zamanda Allah’ın bir sıfatı olan “deyyân” da “hüküm sahibi” anlamına gelmektedir.⁷

Müsteşrik Macdonald, Arap lugatçıların din kelimesi hakkında vermiş oldukları birçok mânayı şöyle özetlemiştir:

a) Ârâmî-İbrânî dilinden Arapçaya geçmiş “hüküm” mânasına gelen kelime,

³ es-Sâffât 37/53.

⁴ el-Fâtiha 1/4.

⁵ Yûsuf 12/76.

⁶ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *Sünenü’l-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Mısır: Şirketu Muştafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395/1975), "Sıfatu’l-Kıyâmetu ve’r-Rekâiku ve’l-Kısâs", 25 (No. 2459).

⁷ Ebû’l-Fağl Muhammed b. Mukerrem b. ‘Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî ‘î İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 13/169-170; Ayrıca bk. Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/312.

- b) Hâlis Arapça olup “örf, âdet” mânasına gelen ve birincisiyle yakınlığı bulunan kelime,
c) “Din” mânasını ifade eden ve Farsça vasıtasıyla (daenâ) gelen kelime⁸

Kur’ân’da din kavramı doksan iki yerde geçmekte, bunların dışında üç ayrı yerde farklı türevlerde bulunmaktadır. Söz konusu âyetlerde din kelimesinin; zül, yönetme/yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslâm, şariat, hudûd, âdet, ceza, hesap ve millet anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.⁹

Din kavramını Kur’ân çerçevesinde inceleyen Mevdûdî (1903-1979) dinin:

- Hâkimiyet ve egemenlik,
- Hâkimiyet karşısında boyun eğme ve itaat,
- Söz konusu hâkimiyetin etkisi altında kurulan fikrî ve amelî düzen,
- Bu düzene bağlılık ve itaat sonucu elde edilen mükâfat ya da isyan ve karşı çıkmanın neticesi olarak yüce egemenlik tarafından verilen ceza.

şeklinde Kur’ân’da dört ana başlıkta yer aldığını söylemiştir.¹⁰

Dinin; “hâkimiyet ve egemenlik” anlamındaki kullanımına örnek, “*Firavun, “Bırakın beni de şu Mûsâ’yı öldüreyim! Rabbine yalvarsın bakalım (kurtulabilecek mi)! Çünkü onun, dininizi değiştirmesinden yahut ülkede huzursuzluk çıkarmasından kaygı duyuyorum” dedi.*”¹¹ âyetinde görülmektedir. Burada Firavun’un çekindiği ve insanları kendisine karşı uyardığı din değişikliğinden maksat sadece itikadî anlamda değildir. Şayet Mûsâ (a.s.) davetinde muvaffak olursa, egemen otoritenin ve insanların hayat nizâmı olarak kabul ettikleri mevcut hukuk sisteminin değişeceğinden korkmaktadır Firavun. Aynı şekilde Mevdûdî; “*Ehl-i kitap’tan Allah’a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve resûlünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.*”¹² âyetinin, yukarıda maddeler halinde verilen anlamların tamamını haiz olduğunu söylemiştir.¹³

⁸ Cavit Sunar, “Din Nedir”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1-4 (1962), 66.

⁹ Tümer, “Din”, 9/312.

¹⁰ Ebü’l-A’lâ el-Mevdûdî, *Kur’ân’a Göre Dört Terim*, çev. İsmail Kaya - Osman Cilacı (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 98.

¹¹ el-Mü’min 40/26.

¹² et-Tevbe 9/29.

¹³ Mevdûdî, *Kur’ân’a Göre Dört Terim*, 103-104.

Ayrıca, “*Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır.*”¹⁴ âyetinde dinin birçok anlamı içerisinde barındırdığı¹⁵ gibi “*Kim İslâm’dan başka bir din arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek...*”¹⁶, “*Bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resûlünü, doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen O’dur...*”¹⁷, “*Fitne ortadan kalkıncaya ve dinin tamamı Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın.*”¹⁸ âyetlerinde din lafzı ile kastedilen anlamların itikadî, amelî, ahlâkî ve fikrî tüm hususları kapsadığı görülmektedir.¹⁹

Hadislerde gerek sözlük gerek ıstılah anlamında din kelimesi bir hayli geçmektedir. Lugat anlamına yeterince değinildiğinden dolayı bununla ilgili örneklerle yer vermeye gerek yoktur. Bunun dışında meşhur Cibrîl (a.s.) hadisini aktardığı yerde Buhârî, hadisin içerisinde zikredilen hususların din kılındığını söylemiştir.²⁰ İman, İslâm, ihsan ve kıyamet vaktinden bahsedilen hadisin sonunda Resûlullah (s.a.v.), “*Bu Cibrîldi, insanlara dinini öğretmek için geldi.*”²¹ buyurarak aslında din mefhumunun ne denli kapsamlı olduğunu, öyle ki hayatın tamamını ve ölüm sonrasını dahi kapsadığını ifade etmiştir. Yine “*Din nasihattir.*”²², “*Kişi, dostunun dini üzeredir.*”²³ vb. hadislerde din kavramı farklı anlamlarda konu edinmektedir.²⁴

5.2. İslâm

Lugatta arınma, kurtuluş, esenlik ve barış anlamlarına gelen “silm” veya “selm” kökünden türemiş İslâm kavramı; “sulh ve selâmet gayesiyle boyun eğmek, tâbi ve teslim olmak” şeklinde tanımlanmaktadır. Terim olarak ise İslâm, Allah’ın (a.c.) emirlerine teslim

¹⁴ Âl-i İmrân 3/19.

¹⁵ Bk. *Kur’ân Yolu Tefsiri* (Erişim 29 Aralık 2023), 1/522.

¹⁶ Âl-i İmrân 3/85.

¹⁷ et-Tevbe 9/33.

¹⁸ el-Enfâl 8/39.

¹⁹ Mevdûdî, *Kur’ân’a Göre Dört Terim*, 104.

²⁰ Bk. Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buhârî el-Buhârî, *Şahîhu'l-Buhârî*, thk. Muştafa Dîb el-Buğâ (Dımaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), “İmân”, 36.

²¹ Buhârî, “İmân”, 36 (No. 50).

²² Buhârî, “İmân”, 40 Bab başlığında muallak olarak zikredilmiştir.

²³ Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-‘Âlemiyye, 2009), “Edeb”, 19 (No. 4833).

²⁴ Bk. Tümer, “Din”, 9/313.

olmak, boyun eğmek, itaat etmek ve O'nun (a.c.) hükmünü kabul etmek anlamlarına gelmektedir.²⁵

İslâm kavramı Kur'ân'da farklı terkiplerde sekiz ayrı yerde geçmekle birlikte fiil olarak geçtiği yerlerde; “tevhid inancına sahip bulunmak”²⁶, “Allah’a (a.c.) yönelmek”²⁷, “O’na teslim olmak”²⁸ ve “Allah’a (a.c.) teslimiyetin gereğini yapmak”²⁹ anlamlarında kullanılmıştır. Aynı zamanda “الإسلام” şeklinde sadece dört âyette geçmektedir. Buralarda ise İslâm’ın; Allah (a.c.) katında tek makbul din olduğu³⁰, kendisinden başka bir dinin asla kabul edilmeyeceği³¹, kendisinde hiçbir eksiklik bulunmayan ve Müslümanlar için seçilip Allah (a.c.) tarafından razı olunan din olduğu³² ve Allah’a (a.c.) teslim olmaya davetin adı³³ olarak geçtiği görülmektedir.³⁴ Ayrıca İbrâhim’in (a.s.) yahudi veya Hristiyan olmadığı beyan edilen âyette “حَنِيفًا مُسْلِمًا”³⁵ ifadesi, “hanîf” kavramının İslâm ile eş anlamlı olduğunu göstermektedir. Zira hanîf kelimesinin Kur'ân'daki karşılığı İslâm ile ilgili yapılan sözlük ve ıstılah tanımlarıyla neredeyse aynıdır.³⁶

Hadislerde ise “الإسلام” kavramı çokça geçmektedir. Yoğun olarak bu kavram, “iman” ismiyle açılmış bölümlerde bulunmaktadır. İslâm’ı; Cebrâil’in (a.s.) sorusu üzerine Resûlullah (s.a.v.), “İslâm, Allah’a ibadet etmen, O’na hiçbir şeyi ortak koşturman, namazı kılman, farz olan zekâtı vermen ve Ramazan orucunu tutmandır.”³⁷ şeklinde tanımlamıştır. Hadiste Allah

²⁵ Ebû ‘Abdurrahmân el-Ĥalîl b. Aĥmed el-Ferâhîdî el-Ĥalîl b. Aĥmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, thk. Mehdi el-Maĥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ’î (Beyrut: Mektebetu’l-Hilâl, 1988), 7/266; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 12/289; Ayrıca bk. Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/1.

²⁶ el-Enbiyâ 21/108.

²⁷ el-Bakara 2/112; Lokmân 31/22.

²⁸ el-Bakara 2/131; el-Mü’min 40/66.

²⁹ ez-Zümer 39/54.

³⁰ Âl-i İmrân 3/19.

³¹ Âl-i İmrân 3/85.

³² el-Mâide 5/3.

³³ Saf 61/7.

³⁴ Bk. Sinanoğlu, “İslâm”, 23/1.

³⁵ Âl-i İmrân 3/67.

³⁶ Bk. el-Bakara 2/135; Şaban Kuzgun, “Hanîf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/36.

³⁷ Buĥârî, “İmân”, 36 (No. 50); Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Şaĥîhu Müslim*, thk. Muĥammed Fuâd ‘Abdubâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâşî’l-‘Arabî, 1374/1955), “İmân”, 9.

Resûlû (s.a.v.) İslâm'ın, sözlükteki ve Kur'ân'daki karşılığıyla uyumlu olarak teslimiyetin temelini oluşturan hususlarına değinmektedir. Ayrıca âyet ve hadislerde İslâm kavramı ile “fitrat” kavramları arasında sıkı bir anlam ilişkisinin olduğu görülmektedir. Ebû Hüreyre (r.a.) *“Her doğan, fitrat üzere doğar. Sonra anne ve babası onu yahudileştirir, hristiyanlaştırır veya Mecûsîleştirir.”*³⁸ hadisini rivayet ettikten sonra *“O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.”*³⁹ âyetini okumuştur. Bu nevi nakillere dayanarak İslâm âlimleri fitratın, insan içerisine yerleştirilmiş olan İslâm'a/tevhide meyil olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁰

5.3. İman

Lugatta iman sözcüğü “e-mi-n” kökünden türemiş olup “emnen”, “emânen”, “emenen” ve “emeneten” gibi masdarlarıyla yer almaktadır. Korkunun zıddı olarak güven ve emniyet olarak tanımlanır.⁴¹ Bu itibarla iman, nefsin huzuru ve korkunun zeval bulması anlamlarına gelmektedir. İnsanın emniyette olduğu hale “emânün” denilirken bazen de “insanın üzerinde emin kılındığı şeyin, kendisine emanet edilen ve verilen şeyin” adı olarak kullanılmıştır.⁴²

Terim olarak iman kavramı; şeriatı kabul etmek, teslim olmak⁴³ ve Resûlullah'ın (s.a.v.) getirdiği şeriatın adı olarak kullanılır. Bu sebeple Allah'a (a.c.) ve Peygamber'e (s.a.v.) iman edip gönderilen şeriata uyan herkes bu kelimeyle (iman) vasıflanmış olur.⁴⁴

Kur'ân'da iman kavramı 800'den fazla âyette geçmektedir. İman ve müminlerle ilişkili olarak “sıdk” kelimesi, şüpheden uzak bir şekilde inanmak anlamında “yakîn”⁴⁵ kavramının farklı varyantlarıyla görülmektedir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) imanı; “kalple tasdik, dille ikrar ve organlarla amel” şeklinde tanımlamakta ve imanın Kur'ân'daki halini; tasdik, dil

³⁸ Buḥârî, “Cenâiz”, 78 (No. 1292); Müslim, “Kader”, 2658.

³⁹ er-Rûm 30/30.

⁴⁰ Bk. el-A'râf 7/172-173; *Kur'ân Yolu Tefsiri*, 4/312-316.

⁴¹ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1428/2007), 1176.

⁴² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Şafvân 'Adnân ed-Dâvûdî (Dimaşk; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 90; Ayrıca bk. Kerim Polat, *İman-Amel Münasebeti Açısından İbn Teymiyye'nin Tekfir Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 10.

⁴³ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*, 1176.

⁴⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 91.

⁴⁵ Bakara 2/4; el-Mâide 5/50.

ile ikrar, tevhid, peygamberi onaylama ve namaz şeklinde sınıflandırmaktadır.⁴⁶ Hadis kaynaklarına gelince burada da iman bahsi yoğun bir şekilde yer almaktadır. Özellikle Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde, Tirmizî (öl. 279/892) ve Nesâî'nin (öl. 303/915) *Sünen*'lerinde müstakil başlıklarda iman konusu ele alınmıştır.⁴⁷

Hacim olarak incelediğimizde sadece iman ismiyle açılmış kitaplarda geçen hadis sayısı:

- Müslim'in *Sahîh*'inde 215⁴⁸,
- Nesâî'nin *Sünen*'inde 55⁴⁹,
- Buhârî'nin *Sahîh*'inde 51⁵⁰,
- Tirmizî'nin *Sünen*'inde ise 39⁵¹ olarak görülmektedir.

Bunların dışında hadis imamları, diğer bütün bölümlerde de yer yer iman ile ilgili hadisleri tekrarlamışlar veya konu bağlamında farklı hadisler zikretmişlerdir.

İmanla ilgili kısımda en fazla hadis zikreden Müslim, *Sahîh*'ine ilk olarak “İmân” kitabıyla başlamış ve girişte zikrettiği hadiste imanın tarifinin de geçtiği meşhur Cibrîl (a.s.) hadisine yer vermiştir. Söz konusu hadiste Ömer (r.a.) şöyle anlatır: “*Resûlullah'ın (s.a.v.) yanında olduğumuz bir günde... 'Cibrîl; Allah Resûlüne (s.a.v.), Bana iman hakkında bilgi ver.' dedi. O (s.a.v.) şöyle dedi: 'İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve kazâ ve kaderin hayrına da şerrine de inanmandır.'*”⁵²

İman meselesi geçmişten günümüze en fazla tartışılan hususlardan biri olmuştur. Daha ziyade imanın mahiyetiyle ilgili cereyan eden fikir ayrılıkları, kelam ilminin ortaya çıkmasıyla birlikte körüklenmiştir. Bir kısım kelamcıya göre iman, kalbin tasdikinden müteşekkil;

⁴⁶ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzır fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*, thk. M. Abdülkerîm Kâzım er-Râzî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1404), 145-146.

⁴⁷ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/213.

⁴⁸ Bk. Müslim, “İmân” Burada şöyle bir açıklama yapmak gerekmektedir: Müslim'in “İman” ismiyle açmış olduğu kitapta naklettiği hadis sayısının diğer üç hadis imamından fazla olması, konuyla ilgili Müslim'in daha fazla hadis aktardığı anlamına gelmemektedir. Zira diğer hadis imamları, eserlerinin tamamında yer yer imanla ilgili hadis rivayetine devam etmişlerdir. Sayıları zikretmekteki maksat meseleyi şematize etmektir.

⁴⁹ Bk. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Süneni'n-Nesâî*, thk. Hasan Muhammed el-Mesûdî (Kahire: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1348), “İmân ve Hükümleri”.

⁵⁰ Bk. Buhârî, “İmân”.

⁵¹ Bk. Tirmizî, “İmân”.

⁵² Müslim, “İmân”, 9.

bazılarına göre sadece dil ile ikrar; kimilerine göre de bunlarla birlikte âzalarla ameli içinde barındırmaktadır.⁵³

Ehl-i hadîsin imanı; kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve amel olarak tanımladığı bilinmektedir. Örneğin Buhârî *Sahîh*'inde “Kitâbu'l-îmân” bölümünde açtığı ilk babda imanın; söz ve fiil olduğunu, artıp azalabileceğini belirtmiştir.⁵⁴ Ayrıca Ebü'l-Hasan el-Eş'arî de (öl. 324/935-36) hem hadis ashabının hem de Ehl-i sünnet'in iman hakkındaki görüşlerinin aynı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵

Buhârî, iman kitabında “İmanın Amel Olduğunu Söyleyen Kimse” ismiyle açmış olduğu bab başlığında hadisten önce şu âyetleri zikretmiştir: “İşte bu, yapıp ettiklerinizle girmeyi hak ettiğiniz cennettir.”⁵⁶, “Rabbine andolsun ki yaptıklarından dolayı muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!”⁵⁷ ve “Amel sahipleri böylesi bir kazanç için çalışmalıdır.”⁵⁸ âyetlerine yer vererek Buhârî; hadisle ilgili görüşünü ortaya koymuştur. Aynı zamanda Hicr sûresi 93. âyette geçen “yaptıklarından” sözüyle kastedilenin “Lâ ilâhe illallah” olduğu görüşünü aktarmıştır.⁵⁹

Söz konusu hadiste Allah Resûlü'ne (s.a.v.) sorulan soruya verilen cevap, hem fiilî olan amelleri hem de kavî olan ameli kapsamaktadır. Resûlullah (s.a.v.) amellerin en faziletli olanlarını, “İçerisinde şüphe barındırmayan bir iman, hakkı verilerek yapılmış bir cihad ve kabul olunmuş bir hacdır.”⁶⁰ şeklinde sıralamıştır. Bu hadiste dikkatimizi çeken nokta, “içerisinde şüphe barındırmayan iman” örneğidir. Zira şüphe, kalpte veya zihinde gerçekleşen bir duygudur. Dolayısıyla bu hususun amel kısmına dahil oluşu amelin sadece âzalarla yapılan birtakım eylemlerden ibaret olmadığını göstermektedir.

Nesâî'nin *Sünen*'inde “İman ve Hükümleri” kitabının başında açmış olduğu birinci bab, “Amellerin En Faziletlisi Bahsi” ismini taşımaktadır. Burada yer alan ilk hadiste Ebû

⁵³ Sinanoğlu, “İman”, 22/213.

⁵⁴ Buhârî, “İman”, 1.

⁵⁵ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-ḥtilâfî'l-muḥallîn*, thk. Naîm Zarzûr (b.y.: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 1426/2005), 1/227; Ayrıca bk. Fatih Kurt, “Şehzade Korkud'a Göre İman-Küfür Sınırı”, *Diyanet İlmî Dergi* 56/1 (Mart 2020), 160.

⁵⁶ ez-Zuhruf 43/72.

⁵⁷ el-Hicr 15/93.

⁵⁸ es-Sâffât 37/61.

⁵⁹ Buhârî, “İmân”, 16.

⁶⁰ Buhârî, “İmân”, 16 (No. 26).

Hüreyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah'a (s.a.v.) “*Amellerin en faziletlisi nedir?*”⁶¹ sorusu sorulmuştur. Allah Resûlü'nün (s.a.v.) verdiği cevap ise amel dendiğinde ilk akla gelen, uzuvlarla yapılan fiiller değildir. Bilakis “*Allah'a ve Resûlü'ne imandır.*”⁶² cevabıyla aslında imanın amelle, amelin de imanla ayrılmaz bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Bu durumda özellikle kelime-i tevhidi söyleyenlerin cennete gireceğinden bahseden rivayetleri irdelemek gerekmektedir. Ebû Zer'den (r.a.) nakledilen bir hadis şöyledir:

“*Nebî'nin (s.a.v.) yanına geldim. Üzerinde beyaz bir elbise vardı ve uyuyordu. Sonra tekrar geldim, uyanmıştı. Bana şöyle buyurdu: 'Herhangi bir kul, Lâ ilâhe illâllah der ve bu hâl üzere ölürse mutlaka cennete girer.' Ben sordum: 'Zina etse ve hırsızlık yapsa da mı?' Şöyle buyurdu: 'Zina etse ve hırsızlık yapsa da.' Tekrar sordum: 'Zina etse ve hırsızlık yapsa da mı?' Yine buyurdu: 'Zina etse ve hırsızlık yapsa da.' Bir kez daha sordum: 'Zina etse ve hırsızlık yapsa da mı?' Bunun üzerine şöyle buyurdu: 'Zina etse ve hırsızlık yapsa da Ebû Zer'in burnu yere sürtse de.' dedi. Ebû Zer, bu hadisi rivayet ettiğinde şöyle derdi: 'Ebû Zer'in burnu yere sürtse de.'”⁶³*

Bu vb. hadislerden dolayı âlimlere kelime-i tevhid ile ilgili sorular yöneltmiştir. Vehb b. Münebbih'e (öl. 114/732) ““Lâ ilâhe illallah cennetin anahtarı değil midir?” diye sorulduğunda o, ‘Evet, ancak dişsiz anahtar yoktur. Eğer dişleri olan bir anahtar getirirsen kapı sana açılır. Fakat dişleri olmayan bir anahtar getirirsen kapı açılmaz.’ diye cevap vermiştir.”⁶⁴

Hasan-ı Basrî'ye (öl. 110/728) “Bazı insanlar diyor ki, kim ‘Lâ ilâhe illallah’ derse cennete girer.” denildiğinde: “Kim ‘Lâ ilâhe illallah’ der ve onun hakkını ve farzlarını yerine getirirse cennete girer.” şeklinde cevap vermiştir. Aynı zamanda ona, “Kim Lâ ilâhe illallah'ı ihlâsla söylerse cennete girer.” hadisinde geçen *ihlâs*ın ne olduğu sorulduğunda o, Allah'ın (a.c.) haram kıldığı şeylerden uzak durulmasıdır demiştir. Kelime-i tevhid, cennete girişin sebebi olarak kabul edilmiştir; fakat bazı âlimlere göre bu sözün şartları ve engelleri vardır. Şartlar, farzların yerine getirilmesi; engeller, büyük günahların işlenmesidir. Yine Hasan-ı Basrî tevhid kelimesi için çadır benzetmesi yapmıştır. Ona göre Lâ ilâhe illallah, çadırın direğidir

⁶¹ Nesâî, “İmân ve Hükümleri”, 1 (No. 4985).

⁶² Nesâî, “İmân ve Hükümleri”, 1 (No. 4985).

⁶³ Buḥârî, “Libâs”, 23 (No. 5489); Müslim, “İmân”, 94.

⁶⁴ Buḥârî, “Cenâiz”, 1.

ancak çadırın ayakta durabilmesi için halatlara ihtiyacı vardır. Halatlar ise farzların ifası ve haramlardan sakınılmasıdır.⁶⁵

Bazı âlimlere göre kelime-i tevhidi söyleyenin cennete gireceğinden haber veren hadisler, farzlar ve cezalar gelmeden öncedir. Bunlar, daha sonra tevhidin şartları olarak eklenmiştir. Bazıları ise bu hadislerin çoğunun farzlar ve cezalardan sonra rivayet edildiğini bildirmişlerdir. Bu durumda “Lâ ilâhe illallah” hadislerinde geçen *sıdk* ve *ihlâs* gibi kayıtlara âlimlerin yapmış olduğu açıklamalar daha mâkul görünmektedir. Dolayısıyla ihlâs ve doğrulukla söylenen kelime-i tevhid, kişinin kalbinde sadece Allah’a (a.c.) kulluğu yerleştirecek; başka mahlûkatın ilâhlaştırılması söz konusu olmayacaktır.⁶⁶

İmanın tanımı konusunda yapılan ayrımlar incelendiğinde, tartışmaların temelde iki görüş etrafında döndüğü görülmektedir. Görüşlerden biri imanı, dil ile ikrar ve kalp ile tasdik olarak nitelendirmektedir. Diğer görüş ise buna ameli de dahil etmektedir. Ameli imana dahil edenlerin öne sürdükleri argümanları dikkatle gözden geçirdiğimizde tarafların, “amel” mefhumunu tanımlamalarının birbirleriyle aynı olmadığı fark edilmektedir. Bunun sebebi “Lâ ilâhe illallah”’a yüklenen mâna üzerinden anlaşılmaktadır. Kelime-i tevhid, ilk bakışta sadece dil ile telaffuz edilen bir söz gibi görünse de bunun amelî boyutunun da olduğu iddiası göz ardı edilememelidir. Binaenaleyh imanı sadece sözlü telaffuzdan müteşekkil saymak, aksini ispat eden bunca rivayete göz yumulmasını gerektirir. Burada kastedilen ameller iman-küfür bağlamında değerlendirilen amellerdir.

5.4. Küfür

Sözlükte küfür kelimesi “k-f-r” kökünden türemiş olup geniş anlamda bir şeyi örtmek ve mezar anlamlarında kullanılmakta, bir şeyin rüzgâr tarafından toprakla örtülmesiyle oluşan toz bulutuna ise “mekfûr” denmektedir.⁶⁷ Bundan ötürü geceye, insanları örttüğü için; çiftçiye, toprakla tohumu gizlediği için “kâfir” denmiştir. Terim olarak; Allah’ın (a.c.) birliğini, peygamberlerini, şeriatı veya bu üçünü inkâr etmek ve nimetlere karşı nankörlük küfür ile tanımlanmaktadır.⁶⁸

⁶⁵ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn ‘Abdurrahmân b. Aḥmed b. ‘Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *Câmi’u’l-‘Ulûm ve’l-Ḥikem*, thk. Muḥammed el-Aḥmedî Ebu’n-Nûr (Kahire: Dâru’s-Selâm, 1424/2004), 2/623-624.

⁶⁶ İbn Receb, *Câmi’u’l-‘Ulûm ve’l-Ḥikem*, 2/624.

⁶⁷ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü’l-luġa ve şîḥâhu’l-‘Arabiyye*, thk. Aḥmed ‘Abdulġafûr ‘Atṭâr (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1407/1987), 2/807.

⁶⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 714.

Kur'ân'da küfür kavramı kırk bir yerde masdar halinde geçmektedir. Ayrıca birçok âyette aynı kökten türemiş isim ve fiiller bulunmaktadır. Aynı şekilde hadis kitaplarında da özellikle “iman” bablarında çokça geçmektedir. Hadislerde küfür olan amellerden bahsedildiği gibi kâfirin vasıflarına da değinilmiştir.⁶⁹

Kaynaklarda küfrün, küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Küçük küfür (mecâzî anlamda küfür), rivayetlerde nankörlüğü veya bazı günahları ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Büyük küfür (hakiki anlamda küfür) ise mâlum olduğu üzere kişiyi dinden çıkararak inanç, söz ve fiillerdir.⁷⁰ Dolayısıyla kişi inanç veya söz ile küfre düşebileceği gibi fiiller ile de düşebilmektedir.

Küfür kavramını incelerken onun mezid formatı olan tekfir kavramını ele almakta yarar vardır. Tekfir konusu fikhî bir meseledir. Bir Müslümanın kardeşine kâfir diyebilmesi mümkün müdür? Veya zâhiren karşı tarafta küfür ameli görmek o kimseye kâfir demek için yeterli midir? Konunun daha iyi anlaşılması adına tekfir kavramının tanımı, şartları ve engellerine tezin alanını aşmayacak ölçüde kısaca değinmek önem arz etmektedir.

Tekfir sözcüğü de “küfür” ile aynı kökten türemektedir. Sözlükte bir kimsenin, efendisini tâzim etmek amacıyla öne doğru eğilen köle gibi başını aşağı eğmesidir. Kralın taçlandırılması için de “tekfir” kavramı kullanılmaktadır. Genel itibariyle tekfir, birinin bir başkasına boyun eğmesi anlamına gelmektedir.⁷¹ Tekfirin terim anlamı ise, Allah'ın (a.c.) Peygamber'e (s.a.v.) vahiy vasıtasıyla bildirdiği herhangi dinî bir esası inkâr eden kişinin kâfir olduğuna hükmetmek demektir. Kur'ân'da tekfir kelimesi geçmemekle birlikte farklı kalıplarda gelen sözcüklerle nitelenen kimselerin tekfir edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Örneğin; İslâm'ı kabul ettikten sonra elfâz-ı küfrü söyleyenlerin⁷², mürted olan kimselerin⁷³ ve imanın ardından inkârcılığa sapıp bunda ısrar edenlerin⁷⁴ tekfir edilmeleri gibi. Aynı zamanda Kur'ân'da; tevhidi reddedenlerin, peygamberlerden (a.s.) herhangi birini inkâr edenlerin, Kur'ân'ın bazı hükümlerini veya herhangi bir hükmünü yok sayanların, Muhammed'e (s.a.v.) muhalefet

⁶⁹ Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/534-535.

⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Tekfir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/354.

⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, 5/150-151.

⁷² et-Tevbe 9/74.

⁷³ el-Bakara 2/217; Âl-i İmrân 3/106; et-Tevbe 9/66.

⁷⁴ Âl-i İmrân 3/90.

edenlerin, Allah'ın haramlarını helal -helallerini haram- sayanların, Allah (a.c.) ve âyetleriyle, peygamberler (a.s.) ve emirleriyle dalga geçenlerin kâfir ilân edildiği görülmektedir.⁷⁵

Hadislerde “tekfir” ifadesi bu haliyle geçmemektedir.⁷⁶ Küfrün çeşitlerinin, kâfirin vasıflarının zikredildiği ve tekfire işaret eden lafızların geçtiği hadisler tezin konusu olduğundan ayrıca değinmeye gerek yoktur.

Tekfirin şartlarına geçmeden evvel “şart” sözcüğünün anlamını zikretmek gerekir. “Şart” kelimesi, bir şeyin varlığının kendi varlığına bağlı olmasını ifade eder. Aynı zamanda o şeyin yapısından bir parça teşkil etmez. Örnek olarak, abdest namazın şartıdır. Dolayısıyla şartın tanımı gereği abdest olmadan namazın geçerliliği söz konusu değildir. Fakat abdest namazın mahiyetinden değildir.⁷⁷ Yani abdestin varlığı namazı gerektirmez. Ama abdestin yokluğu namazın yokluğunu gerektirir. Tekfirin şartları üç kısma ayrılmaktadır. Tekfir eden ile tekfir edilen kişide bulunması gereken ve tekfire konu olan amelde aranan şartlar şeklindedir.

Fâilden maksat tekfir edilen kişidir. Bu kimsede; mükellef (akıl bâliğ) olmak, işlediği fiili kasıtlı olarak yapmak ve bu işi yaparken irade hürriyetinin bulunması şartları aranır. Mükellef olmanın gerekliliği şundandır: Bir kimse şayet deli veya çocuk ise yaptığı işten sorumlu tutulmamıştır. Sorumluluk, ancak mükellef olmayı gerektirir. İşlenen fiilde kastın aranmasına gelince, küfrü gerektirecek fiil veya söz kişiden istemsiz bir şekilde ortaya çıkarsa bu durum o kimsenin tekfirine engeldir. Çölde devesini arayan adamın, kaybettiği deveyi bulduğunda aşırı sevinçten dolayı hata edip ağzından zâhiren küfür sözü çıkması örnek gösterilebilir.⁷⁸ Ancak bu şartla ilgili şu detayı zikretmekte fayda var: Bir kimsenin, küfür sözü olduğunu bilmeden o sözü yanlışlıkla telaffuz etmesi ile küfür sözünü bildiği halde kasıtsız söylemesi aynı değildir. Üçüncü şarta gelince, irade hürriyeti söz konusu değilse ve kişi ikrah altındaysa bu durumda o kimseye tekfir hükmü uygulanamaz.⁷⁹

Burada iki şart zikredilmektedir. Birincisi, mükellefin tekfire konu olan söz veya fiilinin küfre delâletinin açık olmasıdır. Şayet açık değilse bu şart yerine gelmemiş dolayısıyla mükellef kimsenin tekfiri de câiz olmamış olur. Bu konuda söylenen söz veya işlenen fiilin, şüpheye

⁷⁵ Yavuz, “Tekfir”, 40/350.

⁷⁶ Yavuz, “Tekfir”, 40/351.

⁷⁷ Zekiyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlül-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 265.

⁷⁸ Müslim, “Tevbe”, 2747.

⁷⁹ Faruk Furkan, *İslâm Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları-Engelleri ve Ahkâmı* (Konya: Nedâ Yayınları, 2013), 207-208.

mahal vermeyecek düzeyde sarıh olması önem arz etmektedir. Örnek olarak bir kimse ağzını bozup "... Muhammed" derse "Bu adam Peygamber'e (s.a.v.) hakaret etti." diyerek o kimseye hemen tekfir hükmü uygulanmaz. Önce bu sözünden kimi kastettiği sorulur. Şayet Peygamber'i (s.a.v.) kastettiğini söylerse zaten kâfir ilân edilir. Yok, bu sözünden falan kimseyi kastetmişse bu kişiye tekfir hükmü uygulanamaz. İkinci şart ise, kendisiyle hüküm verilen şer'î delilin delâletinin kat'î olmasıdır. Değilse yine tekfir ahkâmının uygulanması mümkün olmamaktadır.⁸⁰

İlk olarak kişinin işlediği fiili kabul etmesi gerekir. Şayet kabul ederse başka şart aranmaz. Fakat kabul etmezse o zaman iki âdil şahit gereklidir. Kişi küfür fiilini işlemiş ve kabul etmiyor, iki şahit de bulunamıyor ise beraat-i zimmet asıldır kaidesince o kimseye tekfir ahkâmı uygulanamaz. Bu kısımda bir de şahitlik yapan kişide aranan şartlar mevcuttur. Bunlar: Müslüman olma, bulûğa ermiş olma, akıl sahibi olma ve âdil olmadır. Konunun daha iyi anlaşılması açısından şu âyetlerin nüzul sebebi önemlidir: *"Onlar, 'Resûlullah'ın yanındakilere geçimlik bir şeyler vermeyin ki etrafından dağılıp gitsinler' diyenlerdir. Oysa göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır; ama münafıklar anlamıyorlar!"; "Şöyle diyorlar: 'Hele Medine'ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak!' Halbuki asıl güç ve izzet Allah'ındır, Resûlü'nündür, müminlerindir; fakat münafıklar bunu bilmezler!"*⁸¹ Bu âyetlerin iniş sebebi şöyle aktarılır:

"Zeyd b. Erkam (r.a.) anlatır: Bir gazvede bulunuyordum ve Abdullah b. Übey'i şöyle derken duydum: 'Resûlullah'ın yanındakilere nafaka sağlamayın ki etrafından dağılıp gitsinler. Eğer Medine'ye dönersek, üstün olanlar daha aşağı olanları oradan çıkaracaklardır.' 'Bunun üzerine bunu amcamın oğluna veya Ömer'e anlattım. O da bunu Resûlullah'a iletti. Resûlullah beni çağırdı ve ben de olanları anlattım. Sonra Resûlullah, Abdullah b. Übey ve arkadaşlarına bir elçi gönderdi. Onlar yemin ettiler ve söylediklerini inkâr ettiler. Resûlullah beni yalanladı, onları doğruladı. Bu olay beni hiç olmadığı kadar üzdü. Eve gidip oturdum. Amcam bana dedi ki: 'Neden Resûlullah'ın sana öfkelenmesini ve seni yalanlamasını gerektirecek bir iş yaptın?' Bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi: *'Münafıklar sana geldiği zaman...'*⁸² Sonra Resûlullah beni çağırdı ve şöyle dedi: 'Allah seni doğruladı ey Zeyd!'"⁸³

⁸⁰ Furkan, *İslâm Hukuku Açısından Tekfir*, 208.

⁸¹ el-Münâfikûn 63/7-8.

⁸² el-Münâfikûn 63/1.

⁸³ Buḥârî, "Tefsir", 375 (No. 4617).

Bu örnekte Zeyd'in (r.a.) şahitliğinin kabul edilmemesi ya tek kişi olmasından veya yaşının küçük olmasından ötürü olmuştur. İbn Übey'in iddiayı kabul etmemesi de ondan had cezasını düşürmüştür. Zira söylediği sözler Peygamber'e (s.a.v.) hakaret içeren ve had gerektiren sözlerdir. Bir diğer husus, konuyla ilgili âyet inmesine ve Zeyd'in (r.a.) doğrulanmasına rağmen Peygamber'in (s.a.v.) had cezası tatbik etmemesidir. Dolayısıyla âlimlerin ifade ettiğine göre, bir suç iki yoldan biriyle ispat edilemezse vahiy o suçun işlendiğini belirtse bile suçun sahibine gereken ceza uygulanamaz. Peygamber'in (s.a.v.) kendi bilgisiyle, tek kişinin şahitliğiyle veya vahiyle; suç işleyen kişi kabullenmedikçe ceza uygulamaması gibi.⁸⁴

Zikrettiğimiz şartların herhangi birinin yerine gelmemesi tekfirin engellerindendir. Bunun dışında tekfir konusunda genellikle adı anılan İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) de tekfir hususunda benzer şartları ve engelleri zikrettiği görülmektedir. Örnek olarak, "Mutlak tekfir muayyen tekfiri gerektirmez."⁸⁵ ile büyük günah işleyenlerin tekfir edilemeyeceği verilebilir.⁸⁶

İbn Teymiyye, tekfirin ancak şer'î bir asla dayanması gerektiğinin altını çizmektedir. Değilse aklî yorumlar yaparak hüküm vermenin câiz olmadığını belirtmiştir. Küfür konusunun şeriatın getirdiği bir hüküm olduğu ve şer'î hükümlerde de aklın bir dahlinin olamayacağı gerçeği meseleyi vuzuha kavuşturmaktadır.⁸⁷ İbn Teymiyye'nin, bu vb. görüşleri incelendiğinde asıl amacının şu olduğu anlaşılmaktadır: İslâm dini; sahâbe (r.anhum), tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn döneminde nasıl yaşandıysa o şekilde yaşanmalıdır. Dolayısıyla o, ilk üç asırda bulunmayıp sonradan dine ilâve edilen bütün düşünce ve inanç türleriyle her türlü mücadeleyi vermiştir.⁸⁸

6. Küfür Hükümünü Vermede Haber-i Vâhid'in Delil Değeri

Bu çalışma hadisler çerçevesinde itikâdî konuları ihtivâ ettiğinden terim olarak haber-i vâhidin de ele alınıp incelenmesi gerekmektedir. Nitekim haber-i vâhidin hücciyeti meselesi geçmişten günümüze farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Haber-i vâhid, anlam

⁸⁴ Furkan, *İslâm Hukuku Açısından Tekfir*, 209-212.

⁸⁵ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Kral Fahd Mushaf Bastırma Merkezi, 1425), 35/99.

⁸⁶ Polat, *İbn Teymiyye'nin Tekfir Anlayışı*, 147.

⁸⁷ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Der'ü Te'ârûzi'l-Akl ve'n-Nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Suudi Arabistan: Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesi, 1411), 241-242.

⁸⁸ Polat, *İbn Teymiyye'nin Tekfir Anlayışı*, 160.

itibariyle “bir kişinin diğer bir kişiden naklettiği haber” şeklindedir. Fakat usulcüler, fakihler ve hadisçiler haber-i vâhid terimini tevâtür düzeyine ulaşmamış her haber için kullanmışlardır.⁸⁹

Haber-i vâhidin itikâdî ve amelî konularda delil olup olmayacağı, çalışmayı ilgilendiren asıl meseledir. Ehl-i hadîse göre haber-i vâhid, her konuda hüccet teşkil etmelidir. İmam Şafî (öl. 204/820) er-Risâle’inde, “el-Huccetü fî Tesbîti Haberi’l-vâhid”⁹⁰ başlığı altında; Buhârî Sahîh’inde “...إِجَازَةُ خَبَرِ الْوَاحِدِ الصَّدُوقِ...”⁹¹ babında örneklerle haber-i vâhidin dinî konularda hücciyetini ispatlamaya çalışmışlardır. Ehl-i hadîs, haberin güvenilir bir isnadla gelmesiyle kesin bilgi ifade edeceğini kabul eder ve onlar nezdinde bu haber, dinde delil olarak kullanılabilir.⁹² Hadisçilerle birlikte İslâm âlimlerinin çoğu, haber-i vâhidin gerek amel gerekse inanç konularında delil alınabileceği kanaatindedirler. Aksini söylemek, dinde ikinci kaynak olan sünneti ihtiva eden hadislerin çoğu haber-i vâhid statüsünde olduğundan gerçeklikle bağdaşmamaktadır.⁹³ Bu durumu daha somut bir şekilde belirtmek için konuyla ilgili birkaç hadisi incelemek önem arz etmektedir.

Hadislere geçmeden önce bir kişiden gelen haberle amel edilip edilmeyeceğine dair sahâbe (r.anhum) döneminde herhangi bir tartışmanın söz konusu olmadığını söylemek gerekir. Zira bizzat Resûlullah (s.a.v.) başta olmak üzere onun ashabı da birçok konuda tek kişinin getirdiği habere itibar edip ona göre hareket etmişlerdir. Haber-i vâhid ile amel edilebileceğine dair zikredilen en meşhur hadise; Kubâ Mescidi’nde Mescid-i Aksâ’ya yönelmiş vaziyette namaz kılan Müslümanların, tek bir kişiden gelen haberle yönlerini Kâbe’ye çevirmeleridir.⁹⁴ Bu olayda özellikle dikkat çeken nokta, Müslümanların ittifak üzere farz olarak bildikleri kiblelerinin yönünü, güvenilir birinden gelen bilgi doğrultusunda değiştirmiş olmalarıdır. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) onlara, “Siz daha öncesinde bir kible üzereydiniz. Onu terk

⁸⁹ Detaylı bilgi için bk. Mustafa Ertürk, “Haber-i Vâhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/349; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 7.

⁹⁰ Bk. Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. ‘Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1358/1940), 401.

⁹¹ Buhârî, “Temennî”, 10.

⁹² Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 74.

⁹³ Ertürk, “Haber-i Vâhid”, 14/351.

⁹⁴ Buhârî, “Temennî”, 10 (No. 6824). Ayrıca 6825 no.lu hadiste; kible değişikliğini bildiren âyeti, ikinci namazını kılmakta olan ensardan bir topluluğa bir kişinin haber vermesiyle birlikte rûkûda bulunan cemaatin yönlerini hemen o esnada değiştirdikleri bilgisi yer almaktadır. Ayrıca bk. Şâfiî, *er-Risâle*, 406-408.

etmeniz ancak bizzat benden işitmenizle ya da genel bir haberle yahut birden fazla kişinin haberiyle olurdu, bir kişinin haberiyle değil.” gibi bir söz sarf etmemiştir.⁹⁵

Ayrıca Allah Resûlü (s.a.v.) zekât memurlarını, elçilerini ve kadılarını farklı yerlere sözlü iletide bulunmak, mektup ulaştırmak veya dinî hükümleri uygulamak için fert olarak göndermiştir. Bununla birlikte muhatap kitle, kendilerine ulaştırılan meseleleri başkalarının şahitliğine başvurmadan tasdik etmişlerdir. Hatta bilindiği üzere Resûlullah (s.a.v.) bir dönemde on iki kişiyi on iki ayrı hükümdara İslâm’a davet amacıyla göndermiştir.⁹⁶ Bir diğer örnek ise içkinin tamamıyla haram kılındığını bildiren âyetin⁹⁷ indiğini bir sahâbenin (r.a.) bildirmesiyle orada bulunan ashabın (r.anhum) hemen içki küplerini sokaklara dökmeleridir. Enes b. Mâlik’ten aktarılan rivayette, kendisi o sırada Ebû Talha el-Ensârî’ye, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’a ve Übey b. Kâ’b’a (r.anhum) içki servisi yapmaktadır. Âyeti haber alır almaz Ebû Talha, Enes’e içki testilerini kırmasını emretmiştir.⁹⁸

Bu vb. örneklerden haber-i vâhidin belirli kıstasları sağlaması sonucu kabul edilebileceği görülmektedir. En önemli ölçüt, gelen haberin kabulünde haberi getiren kişinin adalet ve zabt özelliklerinin gözetilmesidir. Dolayısıyla haberi getiren kişi söz konusu yönlerden güvenilir bir kimse ise bu haber kabul edilmekte, değilse, “Fâsık biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın.”⁹⁹ âyeti gereğince haberin araştırılması gerekmektedir. Resûlullah (s.a.v.) zamanında uygulanan bu yöntemle binlerce insan, tevâtür derecesine ulaşmayan haberlere güvenerek İslâm dinini kabul etmişlerdir. Böylece onların, kendilerine gelen haberde tevâtür şartını aramadıkları görülmektedir.¹⁰⁰

⁹⁵ Şâfiî, *er-Risâle*, 406-408.

⁹⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, 415-418.

⁹⁷ el-Mâide 5/90-91.

⁹⁸ Buḥârî, “Temennî”, 10 (No. 6826); Şâfiî, *er-Risâle*, 408-410.

⁹⁹ el-Hucurât 49/6.

¹⁰⁰ Ertürk, “Haber-i Vâhid”, 14/349-350.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KÜFÜR KELİMESİNİN HAKİKİ ANLAMDA GEÇTİĞİ HADİSLER

Bu bölümde, elde edilen bulgulardaki tartışma yoğunluğunun hakiki küfür üzerinde olduğu küfür lafzı geçen hadisler yer almaktadır. Hadislerde geçen küfür lafızlarından kastın ne olduğu, karşıt görüşlerin birlikte incelenmesiyle ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.1. Dinden İrtidat Etmek

Osman'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “لَا يَحِلُّ دَمٌ / Bir Müslümanın / امرئ مسلمٍ إلا بإحدى ثلاثٍ: رجلٌ كفرَ بعدَ إسلامٍ، أو زنى بعدَ إحصانٍ، أو قتلَ نفساً بغيرِ نفسٍ / kanı, ancak üç durumda helal olur: İslam'dan sonra küfre düşmesi, evliyken zina etmesi veya bir cana karşılık haksız yere birini öldürmesi.”¹⁰¹

Hadisin Buhârî'nin *Sahîh*'inde geçen varyantında sınıflar şu şekildedir: “Nefis karşılığında nefis, evli olan zinakâr, dinini terk eden ve cemaati bırakan kimse.”¹⁰² Fakat Ebû Dâvûd'da geçen küfür lafzı yerine burada “المفارق لدينه” ifadesi yer almaktadır. Bundan dolayı başta *Sünen*'de geçen rivayete yer verdik. Konuyla ilgili detaylı açıklamayı da *Fethu'l-bârî*'de yer aldığı için oradan aktaracağız.

Buhârî, bu hadisi ele aldığı başlığa kısas âyetini¹⁰³ yerleştirmiştir. Hadiste geçen “dinini terk eden ve cemaati bırakan kimse” sözüyle kastedilen, bir kimsenin Müslüman topluluğuna karşı çıkması ve onlardan ayrılmasıdır. Kurtubî'ye (öl. 671/1273) göre Müslüman topluluğun yanından ayrılan kişi dinini terk etmiştir. Fakat mürted olan kişi dinini tamamıyla terk etmişken sadece topluluktan ayrılan kimse, dininin bir kısmını terk etmiştir. Müslümanların icmâi yanında farklı davrananların ise küfre düşebileceklerini söyleyen âlimler bulunduğu gibi kâfir olmayacaklarını söyleyenler de bulunmaktadır. Buradaki temel ayrım, aykırı hareket eden kişinin İslâm'da sarîh olan bir hükmü inkâr edip etmemesiyle ilgilidir.¹⁰⁴

Bu hususta cemaatin faziletini ve cemaatten ayrılmayla ilgili tehditleri içeren hadisler de bulunmaktadır. “Kim cemaati bir karış bile terk eder ve bu halde ölürse, ancak Câhiliye üzere

¹⁰¹ Ebû Dâvûd, “Diyât”, 3 (No. 4502).

¹⁰² Buhârî, “Diyât”, 5 (No. 6484).

¹⁰³ el-Mâide 5/45.

¹⁰⁴ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, thk. Muhibbuddîn el-Haţib (Mısır: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1379/1959), 12/201-202.

ölmüş olur.”¹⁰⁵; “Cemaatten bir karış ayrılan kimse, boynundan İslâm bağına çıkarmıştır.”¹⁰⁶; “Cemaate bağlı kal; zira kurt, sürüden ayrılanı yer.”¹⁰⁷; “Kim cennetin genişliğini arzu ederse cemaate bağlı kalsın.”¹⁰⁸ Bu vb. hadisler cemaatin ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır. Değilse cemaatten ayrılan kimsenin kâfir olduğunu kanıtlayan bir karîne barındırmamaktadır. Tıpkı Resûlullah’ın (s.a.v.) Ebû Zer’e (r.a.), “Sende Câhiliye var.”¹⁰⁹ demesi gibi. Nasıl ki Allah Resûlü’nün (s.a.v.) bu hadisinden yola çıkarak Ebû Zer’e küfür isnad edemeyiz ki hadisten maksat Ebû Zer’de Câhiliye’ye ait bir hasletin bulunmasıdır, aynı şekilde diğer hadisler de cemaatten ayrılanın tekfirine delil teşkil etmez.

Cemaatten ayrılmanın Câhiliye üzere ölüme benzetilmesi, İslâm’dan önce insanların asabiyet bağlarıyla bir arada bulunmasındandır. Câhiliye devrinde Araplar kendi aşiretini yanına alır Kur’ân ve sünnetin zemmettiği ırkçılık davasını güderlerdi. İslâm ile birlikte Allah’ın (a.c.) bir lütfu olarak sahâbe, “Müminlerin gönüllerini birleştiren de O’dur. Dünyanın bütün servetini harcasaydın onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını düzeltti.”¹¹⁰ âyetinde belirtildiği üzere hiçbir şeyin kendilerini bir araya getiremeyeceği kimseler iken iman ettiklerinde inançlarıyla aynı çatı altında toparlanmışlardır. Bu aşamadan sonra İslâm topluluğunu bırakmak Câhiliye âdeti olarak sayılmıştır ve küfre düşme ihtimali, hadislerden de anlaşılacağı üzere yükselmiştir.

Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inden nakledilen hadis metninin tamamında, Osman’ın (r.a.) evinde muhasaraya alındığı günden bahsedilmektedir. Bu olay üzerine Osman (r.a.) yanına gelenlere, “Beni neden öldürmek istiyorlar? Oysa Resûlullah’ı (s.a.v.) şöyle buyururken işittim...”¹¹¹ diyerek hadisin asıl kısmını zikretmiştir. Hadisin *Sünen*’deki varyantında “كَفَرَ” lafzı geçtiği için başlıkta bu rivayete yer verildi. Aynı zamanda küfür lafzı geçmeksizin ve Osman’ın (r.a.) anlattığı olay olmaksızın hadisin metni, benzer anlamda Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’lerinde bulunmaktadır.¹¹² Ancak burada sadece küfür lafzı geçen hadisin mütabi varyantları

¹⁰⁵ Buhârî, “Fiten”, 2 (No. 6645); Müslim, “İmâret”, 1848.

¹⁰⁶ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 30 (No. 4758).

¹⁰⁷ Ebû Dâvûd, “Salât”, 47 (No. 547).

¹⁰⁸ Tirmizî, “Fiten”, 7 (No. 2165).

¹⁰⁹ Buhârî, “İmân”, 20 (No. 30); Müslim, “İmân”, 1661.

¹¹⁰ el-Enfâl 8/63.

¹¹¹ Ebû Dâvûd, “Diyât”, 3 (No. 4502).

¹¹² Bk. Buhârî, “Diyât”, 5 (No. 6484); Müslim, “Kasâme”, 1676.

incelenecek olup bu rivayetler sırasıyla; Nesâî¹¹³, Darimî¹¹⁴ ve Müsned¹¹⁵ hadis kaynaklarında geçmektedir.

Tablo 1.1.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Ebû Dâvûd	Süleyman b. Harb – Hammâd b. Zeyd – Yahyâ b. Saîd – Ebû Ümâme – Osman (r.a.)	Râviler sikadır.
2.	Nesâî 1. isnad	İbrâhim b. Ya`kûb – Muhammed b. Îsâ – Hammâd b. Zeyd – Yahyâ b. Saîd – Ebû Ümâme ve Abdullah b. Âmir – Osman (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat İbrâhim b. Ya`kûb'un sika olmakla birlikte <i>Nâsıbilik</i> ¹¹⁶ ile itham edildiği söylenmiştir. ¹¹⁷
3.	Nesâî 2. isnad	Müemmel b. İhâb – Abdurrezzâk b. Hemmâm – İbn Cüreyc – Ebû'n-Nadr – Büsr b. Saîd – Osman (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Müemmel b. İhâb'ın <i>sadûk</i> olduğu ve bazı vehimlerinin bulunduğu ¹¹⁸ , Ebû'n-Nadr'ın sika olmakla birlikte irsâl yaptığı söylenmiştir. ¹¹⁹
4.	Darimî	Ebû'n-Nu`mân – Hammâd b. Zeyd – Yahyâ b. Saîd – Ebû Ümâme – Osman (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ebû'n-Nu`mân'ın sika olmakla birlikte ömrünün sonuna doğru hıfzının değiştiği söylenmiştir. ¹²⁰
5.	Müsned 1. isnad	Süleyman b. Harb ve Affân b. Müslim – Hammâd b. Zeyd – Yahyâ b. Saîd – Ebû Ümâme – Osman (r.a.)	Râviler sikadır.
6.	Müsned 2. isnad	Ubeydullah b. Ömer el-Kavâfirî – Hammâd b. Zeyd – Yahyâ b. Saîd – Ebû Ümâme – Osman (r.a.)	Râviler sikadır. Bir önceki hadisin metniyle aynı olduğu söylenmiştir. ¹²¹

¹¹³ Nesâî, "Tahrîmu'd-dem", 5 (No. 4019); (No. 4058).

¹¹⁴ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-Dârimî, *el-Müsned*, thk. Merzûk b. Hiyâs ez-Zehrânî (b.y.: y.y., 1436/2015), "Nikâh", 785 (No. 2319).

¹¹⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaûî (Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001), 1/491 (No. 437); 1/511 (No. 468); 1/534 (No. 509).

¹¹⁶ Bu terim, Ehl-i sünnet nezdinde Ehl-i beyt karşıtlığını ifade etmek için kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Yusuf Oktan, "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinden Ebû İshak el-Cûzecânî'nin Nâsıbilikle İtham Edilmesinin Tenkidi", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/1 (2021), 147-149.

¹¹⁷ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dârü'r-Reşid, 1986), 266.

¹¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 555.

¹¹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 226.

¹²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 502.

¹²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/492 (No. 438).

7.	Müsned 3. isnad	Affân b. Müslim – Hammâd b. Zeyd – Yahyâ b. Saîd – Ebû Ümâme – Osman (r.a.)	Râviler sikadîr.
8.	Müsned 4. isnad	Süleyman b. Harb – Hammâd b. Zeyd – Yahyâ b. Saîd – Ebû Ümâme – Osman (r.a.)	Ebû Davûd’un isnadıyla aynıdır.

1.2. Namazı Terk Etmek

Bu bölüm, namaz kılmayan veya namazı terk eden kimsenin (târikü’s-salât) küfründen bahseden hadisler üzerine olacaktır.

1. Câbir’den (r.a.) rivayet edildiğine göre Allah Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “إِنَّ بَيْنَ الرَّجُلِ وَبَيْنَ الشِّرْكِ وَالْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلَاةِ. /Şüphesiz ki bir kimse ile şirk ve küfür arasında namazın terki vardır.”¹²²

Bu hadis bu şekliye *Sahîh-i Müslim*’de yer almaktadır. Başlıkta verilen hadis, Müslim’in *Sahîh*’inde aynı yerde farklı bir senedle daha mevcuttur.¹²³ Hadisler arasında metin farklılığı sadece “إِنَّ” lafzıdır. İkinci senedle zikredilen hadiste söz konusu lafız bulunmamaktadır. Hadisin mütabi` rivayetlerinden birinin, metin yönünden önemli bir ayrıntı bulunduğu için konu bağlamında burada zikredilmesi önem arz etmektedir. Tirmizî’nin *Sünen*’inde yer alan söz konusu hadisin senedi, ilk râvisi -Kuteybe b. Saîd (öl. 240/855)- hariç Müslim’in *Sahîh*’inde yer alan birinci rivayetin senediyle aynıdır. Hadiste Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “İman ve küfür arasında namazın terki vardır.”¹²⁴ İbn Hacer, farklı bir konuda gelen rivayette küfür lafzı imanın karşısında zikredildiğinden ötürü bu durumu dinden çıkma olarak yorumlamaktadır.¹²⁵

Müslim şârihi Malikî fakihi Kâdî İyâz (öl. 544/1149), hadisin şerhinde bu hadisin manasının; Müslüman ile kişinin kâfir ismiyle isimlenmesi ve öldürülmeyi hak etmesi arasında namazın terki olduğunu veya günde beş vakit namaza devam etmenin müslüman ile kâfiri birbirinden ayırt edici bir unsur olduğunu söyler. Namazı terk eden veya bu konuda tembel davranan kimsenin müminlerin alametlerinden uzaklaşarak münafıkların ve kâfirlerin safına dahil olacağını ilave eder. Kâdî İyâz bu hadiste, namazı terk eden kâfir olur diyenler için bir

¹²² Müslim, “İmân”, 82.

¹²³ Müslim, “İmân”, 82.

¹²⁴ Tirmizî, “İmân”, 9 (No. 2618).

¹²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 2/523.

delil olduğunu belirtir. Ali (r.a.), İmam Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Abdullah b. Mübarek (öl. 181/797), İshak b. Râhûye (öl. 238/853) ve Mâlikilerden İbn Habîb'in (öl. 238/853) bu görüşte olduğunu ve bunların namazı terk edenin şayet namaz kılmayı kabul etmezse öldürüleceğini söylediklerini nakleder. Bazı âlimlerin ise namazı terk edenin kâfir olmadığını söylediklerini, bunlar arasında Kûfeli âlimlerin bulunduğunu belirtir. Kâdî İyâz; yapmış olduğu bu nakillerden sonra kendisine göre doğru görüşün, inkâr etmeksizin namazı terk eden kişinin kâfir değil günahkâr olacağı yönünde olduğunu belirtir. Buna delil olarak da “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar”¹²⁶ âyetini zikreder.¹²⁷

Sahîh-i Müslim'in diğer meşhur şârihi Şâfiî âlimlerinden Nevevî (öl. 676/1277) de hadis üzerinde durmuş ve önemli tespitlerde bulunmuştur. Buna göre namazı terk eden kimse, eğer namazın farz olduğunu inkâr ederek bunu yapıyorsa tüm Müslümanların icmâıyla küfre düşmüş ve İslâm dininden çıkmış olur.¹²⁸ Şayet kişi, İslâm'a yeni girmişse ve namazın farz olduğunu öğrenecek kadar Müslümanlarla bir araya gelmemişse bu durum müstesnadır. Ancak birey, çoğu insanın bulunduğu hal gibi tembellik nedeniyle namazı terk etmiş ve namazın farz olduğuna dair inancını koruyorsa bu durumda âlimler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Nevevî'ye göre; İmam Mâlik (öl. 179/795), İmam Şafiî, selef ve haleften birçok âlimin görüşü kişinin küfre düşmeyip fâsık olacağı yönündedir. Fakat onlara göre namazı terk eden, tövbe etmeye çağrılır. Eğer tövbe ederse affedilir, yoksa zina eden muhsan (iffetli) bir kişi gibi öldürülür. Fakat muhsan recmedilirken, bu kişinin cezası kılıç ile infaz edilir. Kûfelilerden bazı âlimlere, İmam Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) ve İmam Şafiî'nin öğrencisi Müzenî'ye göre (öl. 264/878); bu kişi küfre düşmez ve öldürülmez. Aksine namaz kılanı kadar ıslah edilmeye çalışılır ve hapis cezasına çarptırılır.¹²⁹ Hanefî fakihi ve muhaddisi Tahâvî (öl. 321/933) de âlimlerin bu konuda ihtilaf ettiğini söylemiştir.¹³⁰

Nevevî, namazı terk eden kişinin küfre düşmeyip öldürülemeyeceğini söyleyenlerin “Müslüman bir kimsenin kanı, şu üç husustan birisi ile ancak helal olur: cana karşılık can, evli

¹²⁶ en-Nisâ 4/48.

¹²⁷ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlû'l-Mu'lim bi-fevâ'id (ft şerhi Şahîh)i Müslim* (Mısır: Daru'l Vefâ', 1419), 1/343-345.

¹²⁸ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Muhezzeb* (Kahire: Matba'atu't-Tedâmuni'l-Ehevî, 1344), 3/14.

¹²⁹ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1392/1972), 2/70.

¹³⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-Tahâvî, *Şerhu Muşkili'l-âğâr*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1415/1994), 8/204.

olduğu halde zina eden kimse ve dinden dönüp cemaati (Müslüman topluluğu) terk eden mürted."¹³¹ hadisini delil getirdiğini belirtir. Bu hadiste zikredilen üç şey arasında namazın terki yer almamaktadır. Namazı terk edenin mürted olduğunu söyleyenler ise yukarıda verilen hadisin zâhirine ve namazı tevhid kelimesine kıyasa dayandırırılar. Aynı zamanda "Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın."¹³² âyeti ile Rasûlullah'ın (s.a.v.) "Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in Allah'ın resûlü olduğuna şahitlik edinceye ve namazı dosdoğru kılıp zekâtı verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Bunları yapacak olurlarsa kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar..."¹³³ hadisini delil almaktadırlar.¹³⁴

Müslim'in *Sahîh*'inden aktarılan hadisin¹³⁵ mütabi` rivayetleri sırasıyla; Ebû Dâvûd¹³⁶, Tirmizî¹³⁷, Nesâî¹³⁸, İbn Mâce¹³⁹, Dârimî¹⁴⁰ ve Müsned¹⁴¹ hadis kaynaklarında geçmektedir. Râvilerle ilgili bilgilerden bahsedilirken İbn Hacer'in *Takrîb* isimli eseri referans alınacaktır. Güvenirliğin yanında sadece zabtıyla ilgili kusur zikredilen râvilerden ayrıca bahsedilecektir. Farklı senedlerde yer alan ortak râvilerle ilgili her satırda tekrar bilgi verilmeyecektir. Kendisi hakkında bilgi verilen râvilerin özellikleri, sonraki tablolarda her seferinde zikredilmeyecektir.

Tablo 1.2.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Müslim	Yahyâ b. Yahyâ et-Temîmî ve Osman b. Ebû Şeybe – Cerîr b. Abdülhamîd – A`meş	Râvilerin hepsi güvenilirdir. Fakat Osman'ın bazen <i>vehme</i> düştüğü ¹⁴² , Cerîr'in ömrünün sonlarına doğru hafızasından dolayı yanılma düştüğü ¹⁴³ ,

¹³¹ Buḥârî, "Diyât", 5 (No. 6484); Müslim, "Kasâme", 1676.

¹³² et-Tevbe 9/5.

¹³³ Buḥârî, "İmân", 15 (No. 25); Müslim, "İmân", 22.

¹³⁴ Nevevî, *el-Minhâc*, 2/70-71.

¹³⁵ Müslim, "İmân", 82.

¹³⁶ Ebû Dâvûd, "Sünne", 15 (No. 4678).

¹³⁷ Tirmizî, "İmân", 9 (No. 2618; 2619; 2620).

¹³⁸ Nesâî, "Salât", 8 (No. 464).

¹³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaût (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Namazın İkâmesi ve Sünnetleri", 77 (No. 1078).

¹⁴⁰ Dârimî, "Namaz ve Temizlik", 207 (No. 1253).

¹⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 23/228 (No. 14979); 23/365 (No. 15183).

¹⁴² İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 386.

¹⁴³ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 139.

		– Ebû Süfyân – Câbir b. Abdullah (r.a.)	A`meş'in de <i>tedlîs</i> yaptığı ¹⁴⁴ söylenmektedir.
2.	Müslim	Ebû Gassân el-Mismaî – Dahhâk b. Mahled – İbn Cüreyc – Ebü'z-Zübeyr – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Râviler güvenilirdir. Ancak İbn Cüreyc'in <i>tedlîs</i> ve <i>irsâl</i> yaptığı ¹⁴⁵ , Ebü'z-Zübeyr'in de sadûk olduğu ve <i>tedlîs</i> yaptığı bilinmektedir. ¹⁴⁶
3.	Ebû Dâvûd	Ahmed b. Hanbel – Vekî' b. Cerrâh – Süfyân es-Sevrî – Ebü'z-Zübeyr – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Râvilerin hepsi sikadır. Fakat Süfyân es-Sevrî'nin sika olmakla birlikte bazen <i>tedlîs</i> yaptığı söylenmiştir. ¹⁴⁷
4.	Tirmizî 1. isnad	Kuteybe b. Saîd – Cerîr b. Abdülhamîd ve Ebû Muâviye – A`meş – Ebû Süfyân – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Ebû Muâviye'nin, A`meş'ten rivayet ettikleri dışındaki hadislerde yanılabilirliği söylenmiştir. <i>İrcâ</i> ehli olmakla itham edilmiştir. ¹⁴⁸
5.	Tirmizî 2. isnad	Hennâd – Esbât b. Muhammed – A`meş – Ebû Süfyân – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Esbât b. Muhammed'in Süfyân es-Sevrî'den aktardığı rivayetler zayıflıkla itham edilmiştir. ¹⁴⁹
6.	Timizî 3. isnad	Hennâd – Süfyân es-Sevrî – Ebü'z-Zübeyr	Öncekilere kıyasla daha <i>âli</i> bir isnaddir.

¹⁴⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 254.

¹⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 363.

¹⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 506. Burada şerh düşülmesi gereken bir husus vardır: Hadislerin tahririni yaparken gayemiz, Buhârî ve Müslim'in Sahîh'lerinde geçen hadisleri sıhhat yönünden değerlendirmek değildir. Zira ümmetin içerisinde bulunan hadis otoritelerinin genel kanaati, söz konusu eserlerde geçen hadislerin sıhhatinden şüphe edilmemesi yönündedir. Bu duruma, hem müelliflerin kitaplarının ihtivasıyla ilgili beyanları hem de hadisleri eserlerine kabul şartlarının ağır olması sebep olmuştur. Böylece Sahîhayn, Kur'ân'ı Kerîm'den sonra en güvenilir kaynaklar olma ünvanına lâyık görülmüştür. Bk. 'Ebû 'Amr Taqıyyüddîn 'Osman b. 'Abdurrahmân İbnü's-Şalâh, *'Ulûmü'l-hadîs = Mukaddimetü İbni's-Şalâh*, thk. Nüreddîn 'İtr (Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1406/1986), 17-18; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/114; M. Yaşar Kandemir, "Sahîhayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/527; Ayrıca hadis istihlâhları hakkında yazılan eserler için Sahîhayn, kaynaklık teşkil etmektedir. Bk. Ammâr El-harîrî, "Ulumu'l-Hadis Kaidelerinin Oluşumunda Sahîhayn'ın Tesiri", çev. Ali Arslan, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2015), 240; Sahîhayn'da asıl olarak zikredilen hadislerin isnadlarında yer alan râviler, müellifleri nezdinde adalet ve zabt yönünden güvenilir ve ağır kusurlardan uzaktır. Bununla birlikte "mütâbaat", "şevâhid" ve "ta'lik" babında zikredilen hadisler hakkında Buhârî ve Müslim; aktardıkları diğer rivayetlerde olduğu gibi bir teminat vermemişlerdir. Buna rağmen söz konusu rivayetlerin senedinde bulunan râvilerde güvenilirlik vasfı mevcuttur. Hatta Buhârî'nin Sahîh'indeki bir râviyi savunurken el-Makdisî, "Bu kişi köprüyü çoktan geçmiştir." ifadesini kullanmıştır. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime/383; Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Mücteba Uğur, "Cerh ve Tahdit İlmi Yönünden Sahihu'l Buhârî Ravileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1-2 (1992), 111-120.

¹⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 244.

¹⁴⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 475.

¹⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 98.

		– Câbir b. Abdullah (r.a.)	
7.	Nesâî	Ahmed b. Harb – Muhammed b. Rebîa – İbn Cüreyc – Ebü’z-Zübeyr – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Râviler güvenilirdir.
8.	İbn Mâce	Ali b. Muhammed – Vekî’ b. Cerrâh – Süfyân es-Sevrî – Ebü’z-Zübeyr – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Râviler güvenilirdir.
9.	Dârimî	Ebü Âsım – İbn Cüreyc – Ebü’z-Zübeyr – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Râviler güvenilirdir.
10.	Müsned 1. isnad	Muâviye b. Amr – Ebü İshak – A`meş – Ebü Süfyân – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Râviler güvenilirdir.
11.	Müsned 2. isnad	Süreyc – Ebü’z-Zinâd – Mûsâ b. Ukbe – Ebü’z-Zübeyr – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Süreyc’in sika olmakla birlikte bazen yanlışlığı söylenmiştir. ¹⁵⁰

İlk olarak Müslim’in *Sahîh*’inde geçen rivayeti zikretmemizin sebebi, namazın terki ile ilgili Buhârî’nin eserinde bu bağlamda bir hadisin bulunmuyor oluşudur. Fakat Buhârî’nin namaz konusundaki görüşü, “Namaz İmandandır”¹⁵¹ başlığında yer verdiği nakiller üzerinden anlaşılmaktadır.

Buhârî; babda zikrettiği “Allah imanınızı asla zayi edecek değildir.”¹⁵² âyetiyle ilgili “yani namazınızı” ifadesini kullanmış, âyetin nüzul sebebi olarak şu olayı aktarmıştır: “Nebî (s.a.v.) Medine’ye ilk geldiğinde, ensârdan dayılarının ya da (râvinin şüphe ettiği üzere) dedelerinin yanında kaldı. Beytü’l-Makdis’e doğru on altı ya da on yedi ay namaz kıldı. Kiblesinin Beytullah’a doğru olmasını arzu ederdi. İlk kible değişikliği sırasında kıldığı namaz ikinci namazı idi. Onunla birlikte bir topluluk da namaz kılıyordu. Onlardan biri dışarı çıktı ve bir mescide uğradı. Orada rûkûda olanlara dedi ki: ‘Allah’a yemin ederim ki Resûlullah (s.a.v.) ile birlikte Mekke’ye (Beytullah’a) doğru namaz kıldım.’ Bunun üzerine onlar da oldukları yerde yönlerini Kâbe’ye çevirdiler. Yahudiler ve Ehl-i kitap, Resûlullah’ın (s.a.v.) Beytü’l-

¹⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 229.

¹⁵¹ Buhârî, “İmân”, 29.

¹⁵² el-Bakara 2/143.

Makdis'e doğru namaz kılmasından hoşnut olmuşlardı. Ancak yüzünü Kâbe'ye çevirdiğinde, bu durumu yadırgadılar. Züheyr (öl. 173/789), dedi ki: Kible çevrilmeden önce (eski kibleye yönelik olarak) vefat eden ve şehit edilen kimseler vardı. Biz onlar hakkında ne diyeceğimizi bilemedik. Bunun üzerine Allah (a.c.) “Allah imanınızı asla zayi edecek değildir.”¹⁵³ âyetini indirdi.¹⁵⁴

Verilen bilgiler ışığında Buhârî'nin namaz konusundaki görüşünü, bab başlığında ele aldığı âyet ve âyetin nüzul sebebini zikrederek belirttiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar namazın terki ile ilgili verilen bir hüküm söz konusu değilse de en azından Buhârî'nin namazı ne şekilde konumlandığı anlaşılmaktadır.

2. Bureyde b. Husayb'dan (r.a.) aktarılan bir rivayette namazın Müslüman ile Müslüman olmayanlar arasında ahid olduğu ifade edilmektedir. Buna göre Allah Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمُ الصَّلَاةُ، فَمَنْ تَرَكَهَا فَقَدْ كَفَرَ.”/Bizimle onlar arasındaki sözleşme namazdır. Kim onu terk ederse kâfir olur.”¹⁵⁵

Bir önceki rivayetin şâhidi olan hadisin şerhinde Mübârekpûrî'nin aktardığı bir görüşe göre, “بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمُ” kısmındaki “هم” zamiri münafıkları ifade eder. Münafıkların öldürülmemeleri ve kendilerine Müslümanlar gibi İslâm ahkâmının uygulanabilmesi için gerekli olan şartlardan biri cemaatle namaza iştirak etmeleridir. Aynı zamanda açık olan hükümlere de itaat etmeleri gerekir. Şayet itaat etmeyi ve cemaatle namazı terk ederlerse kâfirlerle aynı hükmü görürler. Ebû Derdâ'dan (r.a.) aktarılan şu hadiste: لَا تَتْرُكْ صَلَاةً مَكْتُوبَةً مُتَعَمِّدًا فَمَنْ تَرَكَهَا مُتَعَمِّدًا فَقَدْ بَرِئَتْ مِنْهُ /Farz bir namazı kasıtlı olarak terk etme; kim onu kasıtlı olarak terk ederse, o kimse zimmetten (Allah'ın korumasından) uzaklaşır.”¹⁵⁶ ister münafık olsun ister mümin, ayrımın bulunmadığı görülmektedir.¹⁵⁷

Tirmizî'nin *Sünen*'inden nakledilen hadisin¹⁵⁸ -Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014), bu hadisin senedini sahih olarak değerlendirmiştir. “وَلَا تُعْرِفُ لَهُ عِلَّةً” ifadesiyle de hadisin bir illet

¹⁵³ el-Bakara 2/143.

¹⁵⁴ Buhârî, “İmân”, 29 (No. 40).

¹⁵⁵ Tirmizî, “İmân”, 9 (No. 2621).

¹⁵⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 23 (No. 4034).

¹⁵⁷ Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi* (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1433/2012), 7/308-309.

¹⁵⁸ Tirmizî, “İmân”, 9 (No. 2621).

veya zayıflığının olmadığını ve hadisin güvenilirliğini vurgulamıştır.¹⁵⁹ - mütabi' diğer rivayetleri sırasıyla; Nesâî¹⁶⁰, İbn Mâce¹⁶¹ ve Müsned¹⁶² hadis kaynaklarında geçmektedir. Metin yönünden rivayetler incelendiğinde Nesâî'nin *Sünen*'inde yer alan hadisin başındaki “إِنَّ” tekidinin bulunması ile İmam Ahmed'in Müsned'inde geçen ikinci rivayette “العَهْدُ الَّذِي” ifadesinin bulunmaması zikredilebilir. Bunların dışında metinlerde herhangi bir farklılık görülmemektedir. Sened ve râvi incelemeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1.3.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Tirmizî 1. isnad	Hüseyin b. Hâris el-Huzâî ve Yûsuf b. Îsâ – Fadl b. Mûsâ – Hüseyin b. Vâkîd – Abdullah b. Büreyde – Büreyde b. Husayb (r.a.)	Râviler güvenilirdir. Fakat Fadl b. Mûsâ bazen <i>garîb</i> ¹⁶³ rivayetlerde bulunmuştur. ¹⁶⁴ Hüseyin b. Vâkîd'in sika olmakla birlikte vehme düştüğü söylenmiştir. ¹⁶⁵
2.	Tirmizî 2. isnad (önceki senedin tahvili)	Hüseyin b. Hâris el-Huzâî ve Muhammed b. Gaylân – Ali b. Hüseyin b. Vâkîd – Hüseyin b. Vâkîd – Abdullah b. Büreyde – Büreyde b. Husayb (r.a.)	Râviler güvenilirdir. Fakat Ali b. Hüseyin b. Vâkîd'in sadûk olduğu ve vehimlerinin olduğu söylenmiştir. ¹⁶⁶
3.	Tirmizî 3. isnad (önceki senedin 2. tahvili)	Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Şakîk ve Muhammed b. Gaylân – Ali b. Hüseyin b. Şakîk – Hüseyin b. Vâkîd – Abdullah b. Büreyde – Büreyde b. Husayb (r.a.)	Râviler sikadır.
4.	Nesâî	Hüseyin b. Hâris el-Huzâî – Fadl b. Mûsâ – Hüseyin b. Vâkîd – Abdullah b. Büreyde – Büreyde b. Husayb (r.a.)	Râviler güvenilirdir.
5.	İbn Mâce	İsmâîl b. İbrâhim el-Bâlisî – Ali b. Hüseyin b. Şakîk –	Râviler güvenilirdir.

¹⁵⁹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh en-Nisâbü'rî el-Hâkim, *el-Müstedrek âle's-Şaḥîḥayn*, thk. Muṣṭafâ 'Abdulkâdir 'Aṭâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/48 (No. 11).

¹⁶⁰ Nesâî, “Salât”, 8 (No. 463).

¹⁶¹ İbn Mâce, “Namazın İkâmesi ve Sünnetleri”, 77 (No. 1079).

¹⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneḍ*, 38/20 (22937); 38/115 (No. 23007).

¹⁶³ Senedin herhangi bir yerinde râvi sayısı teke düşen hadisler için kullanılan terimdir. Bk. Salahattin Polat, “Garîb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/375.

¹⁶⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 447.

¹⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 169.

¹⁶⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 400.

		Hüseyin b. Vâkıd – Abdullah b. Büreyde – Büreyde b. Husayb (r.a.)	
6.	Müsned 1. isnad	Ali b. Hüseyin b. Şakîk – Hüseyin b. Vâkıd – Abdullah b. Büreyde – Büreyde b. Husayb (r.a.)	Râviler güvenilirdir.
7.	Müsned 2. isnad	Zeyd b. el-Hubâb – Hüseyin b. Vâkıd – Abdullah b. Büreyde – Büreyde b. Husayb (r.a.)	Râviler güvenilirdir. Fakat Zeyd b. el-Hubâb'ın sadûk olduğu ve Süfyân es-Sevrî'den rivayet ettiği hadislerde hata yaptığı söylenmiştir. ¹⁶⁷ Önceki rivayetlere kıyasla âli bir senedir.

3. Namazla ilgili bir başka rivayette namazın diğer amellerden daha yüksek konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tâbiînden, Abdullah b. Şakîk el-Ukaylî şöyle demiştir: “كَانَ أَصْحَابُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَرَوْنَ شَيْئًا مِنَ الْأَعْمَالِ تَرَكَهُ كُفْرٌ غَيْرَ الصَّلَاةِ. *Muhammed'in ashâbı namazdan başka amellerden hiçbirinin terk edilmesini küfür olarak görmezlerdi.*”¹⁶⁸

Mubârekpûrî'nin söz konusu hadisle ilgili yapmış olduğu açıklamalara göre namaz kılmayı tekfir edenler ile etmeyenler arasında ittifak edilen husus, namazın terk edilmesinin ciddi sonuçlara yol açabileceğidir. Her iki görüş de namazı terk edenin bir şekilde cezalandırılması gerektiğini kabul eder. Fakat hangi şekilde cezalandırılacağı meselesinde ihtilâf mevcuttur. Bir grup, namazı terk edenin öldürülmesini savunurken, diğer grup onu hapsedmeyi ve namaz kılmaya zorlamayı önerir. İki cenah da savundukları cezalandırmaların, namazın farz olduğuna inanan kişi için geçerli olduğunu belirtir. Farziyetini inkâr edenler hakkında herhangi bir ihtilâf söz konusu değildir. Netice olarak, namazı terk etmenin ciddi bir mesele olduğu ve bu konuda ihtilâfın varlığı açıktır. Ancak âlimler, namazı terk edenin herhangi bir şekilde sorumlu tutulması konusunda hemfikirdir.¹⁶⁹

Bu hadisi farklı bir isnadla Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakletmiştir.¹⁷⁰ Bunun dışında *Kütüb-i Tis'a* eserlerinde hadisin mütabii bulunmamaktadır. Ali el-Kârî'ye (öl. 1014/1605) göre hadiste geçen “Muhammed'in ashâbı” ifadesi, herhangi bir

¹⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 222.

¹⁶⁸ Tirmizî, “İmân”, 9 (No. 2622).

¹⁶⁹ Mubârekpûrî, *Tuhfetü'l-aḥveẓî*, 7/309-311.

¹⁷⁰ Hâkim, *el-Müstedrek âle's-Şaḥîḥayn*, 1/48 (No. 12).

kayıt zikredilmediğinden dolayı bu hususta sahâbe (r.anhum) arasında icmâ olduğuna delâlet etmektedir.¹⁷¹

4. Ömer (r.a.) namazın önemi ile ilgili olarak şöyle demiştir: “نَعَمْ، وَلَا حَظٌّ فِي الْإِسْلَامِ لِمَنْ تَرَكَ”/Evet, namazı terk edenin dinden hiçbir nasibi yoktur.”¹⁷² Bu hadis lafzen mevkuf bir hadistir. Fakat itikadî veya amelî bir konuyla ilgili hüküm beyan etmek Allah’a (a.c.) ve Resûlü’ne (s.a.v.) mahsus olduğu, dolayısıyla Ömer’in (r.a.) bu tür konularda kendi zihninden veya hevasından bir şey söylemesi mümkün olmadığı için hadis hükmen merfû sayılır. Zira bir insanın İslâm’dan hiçbir payının olmadığını söyleyebilmek için muhakkak bir nassa dayanmak gerekir. Bu sebeple âlimlerin ekseriyeti bu gibi mevkuf hadisleri merfû hükmünde kabul etmişlerdir.¹⁷³

Mâlikî fakihlerinden el-Bâcî (öl. 474/1081), bu rivayetle ilgili şöyle demektedir: Ömer (r.a.) yaralandığı zaman sabah namazı için uyandığında şu sözü söyledi: “Namazı terk edenin İslâm’dan hiçbir nasibi yoktur.” Çünkü namaz, yara veya acı olsa bile akıl sağlam olduğu sürece kişiden sâkit olmaz. Bâcî’ye göre Ömer’in (r.a.) sözünden maksat şudur: Namaz, İslâm’ın ilk ameli ve itibarı en yüksek olanıdır. Bu yüzden namazı terk eden, yapmış olduğu diğer İslâmî amellerinden nasibini kaybeder ve onlardan faydalanamaz.¹⁷⁴

Namazı terk eden kimseleri küfre düşüp düşmediğine dair delilleri birlikte incelemek, iki tarafın serdettiği görüşleri daha doğru değerlendirmek açısından isabetli olacaktır. Zira ihtilâf edilen husus itikadî olduğu için önem arz etmektedir. Elde edilen bulgulara göre namazı terk eden tekfir etmeyenlerin başında İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî mezhebinin önde gelen âlimleri bulunmaktadır. Konuyla ilgili karşıt görüşleri birlikte zikredip namazın terkini küfür görmeyenlerin delillerini ele alan Tahâvî eserinde, “Resûlullah’tan namazı inkâr etmeksizin terk eden Müslümanın durumuyla ilgili vârid olan hadislerin, İslâm’dan irtidatı kastedip etmediğinin anlaşılması”¹⁷⁵ başlıklı bir bab açmıştır. Bu babda iki tarafın da delillerinden

¹⁷¹ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-aḥvezî*, 7/309-310.

¹⁷² Ebû ‘Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’* (Rivâyetu Ebî Mus‘ab), thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf - Maḥmûd Ḥalîl (Beyrut: Mu‘essesetu’r-Risâle, 1412), “Namaz Vakitleri”, 101.

¹⁷³ Bk. Abdullah Aydın, “Mevkuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/437.

¹⁷⁴ Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî, *el-Müntekâ* (Mısır: Maṭba‘atu’s-Sa‘ade, 1332/1914), 1/86.

¹⁷⁵ Tahâvî, *Şerḥu Muşkilî'l-âşâr*, 8/193.

bahsettikten sonra özellikle Hanefîler'in, namazı (inkâr etmeksizin) terk edenlerin neden tekfir etmediklerini ortaya koymuştur.

Namazın terkinî küfür görmeyenlerin zikrettikleri delillerden biri: “Allah, kulları üzerine beş vakit namazı farz kılmıştır. Kim bu namazları kılar ve onların hakkını hafife almadan eksiksiz yerine getirirse, Allah katında onu cennete koyacağına dair bir ahid vardır. Kim ise bunları yerine getirmezse, onun için Allah katında bir garanti yoktur. Dilerse ona azap eder, dilerse onu cennetine koyar.”¹⁷⁶ hadisidir.¹⁷⁷ Bu hadise göre namazlarında eksik olanların cennete girmesi Allah'ın (a.c.) meşîetine kalmıştır. Allah (a.c.) âyette: “Bilinmeli ki her kim Allah'a ortak koşarsa Allah ona cennet yüzü göstermeyecek ve onun varacağı yer cehennem olacaktır.”¹⁷⁸ buyurarak cenneti, kendisine şirk koşana haram kılmış ve “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar.”¹⁷⁹ âyetiyle de şirki asla bağışlamayacağını beyan etmiştir. Bu nakillerden anlaşılacağı üzere Tahâvî'ye göre farziyetini inkâr etmeksizin namazı terk eden kişinin mürted olması düşünülememektedir.¹⁸⁰

Bölümün başında Müslim'in *Sahîh*'inden aktarılan, “Şüphesiz ki bir kimse ile şirk ve küfür arasında namazın terki vardır.”¹⁸¹ hadisiyle ilgili Tahâvî; rivayetin aslında “şirk” ibaresinin yer almadığını söyler. Hadiste zikredilen “küfür” kelimesinin sözlük anlamında olduğu, namazı terk ederek kişinin imanını örtüp gizleyeceğini ve imanının zayıflayacağını belirtir. O, “küfür” kelimesinin birçok âyet ve hadiste terim anlamında değil sözlük anlamında kullanıldığını örnek vererek zikreder.¹⁸²

Ayrıca Tahâvî; namazı terk edenin, mürted olduğunu ve öldürülmesi gerektiğini savunan âlimlerin bulunmasıyla birlikte İmam ebû Hanîfe ve ashabı gibi âlimlerin ise namazı terk eden kimsenin, büyük günah işleyen fâsık bir Müslüman olacağı görüşlerini aktarmıştır. Hanefîler bu durumu Ramazan orucuna kıyas etmişlerdir. Resûlullah (s.a.v), Ramazan ayında kasten orucunu bozan bir sahâbeye (r.a.) kefâret emretmiştir. Kefâretin içinde tekrar oruç tutmak olduğu, orucun da sadece Müslüman olanlara emredileceği için bu kimsenin, amelin terkiyle

¹⁷⁶ Ebû Dâvûd, “Salât”, 335 (No. 1420).

¹⁷⁷ Tahâvî, *Şerhu Muşkili'l-âşâr*, 8/198.

¹⁷⁸ el-Mâide 5/72.

¹⁷⁹ en-Nisâ 4/48.

¹⁸⁰ Tahâvî, *Şerhu Muşkili'l-âşâr*, 8/199.

¹⁸¹ Müslim, “İmân”, 82.

¹⁸² Tahâvî, *Şerhu Muşkili'l-âşâr*, 8/201-203.

İslâm'dan çıkmadığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde namazı terk eden kişinin de İslâm'dan çıkmadığının delilinin, o kimseye tekrar namaz kılmasını emretmek olduğu söylenmiştir.¹⁸³ Bu vb. saiklerden dolayı başta İmam Ebû Hanîfe ve talebeleri olmak üzere bahsi geçen görüşleri benimseyenler, farziyetini inkâr etmeksizin namazı terk eden kişiyi tekfir etmemişlerdir.

Kasıtlı bir şekilde ve inkâr etmeksizin namazı terk edenleri tekfir edenlerin görüşlerinden bahsetmek gerekirse; İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî; (öl. 386/996)¹⁸⁴ eserinde İmam Mâlik'in, namazı terk eden kişiyi tekfir ettiğini rivayet etmiştir. Eserde Malikî fakihi İbn Habîb es-Sülemî'nin; "Namaz kılmayan kimse, imam namazı emrettikten sonra bu düşüncesinde diretirse hemen o vakitte öldürülmelidir. Zira o, namazı terk etmesi nedeniyle kâfir olmuştur. Namazı ister inkâr sebebiyle ister kusuru ya da tembelliğinden dolayı terk etmiş olsun fark etmez."¹⁸⁵ sözü aktarılmıştır.

Şâfiî'nin önde gelen talebesi Müzenî, *el-Üm* üzerine yazdığı *el-Muhtasar* isimli eserinde Şâfiî'nin nezdinde namazı terk eden kimse ile mürtedin hükmünün aynı olduğunu belirtmiş ve onun şu sözlerine yer vermiştir: "Kişiye, mazeretsiz bir şekilde vakit çıkana kadar namazı terk ettiği zaman kendisinin namazını onun yerine kimsenin kılmayacağı söylenir. Namazı kılması emredilir. Kılmazsa tövbeye davet edilir. Aksi takdirde nasıl ki bir kimseye kâfir olduğu zaman, "Şayet iman etmezsen seni öldürürüz." deniliyorsa ona da aynısı söylenir."¹⁸⁶

1.3. Resûlullah'ın (s.a.v.) Hakemliğini Kabul Etmemek

Abdullah b. Zübeyr'den (r.anhumâ) şöyle rivayet edilmiştir: "أَنَّ رَجُلًا مِنَ الْأَنْصَارِ، خَاصَمَ الرَّبِيعَ، عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي شِرَاجِ الْحَرَّةِ، الَّتِي يَسْقُونَ بِهَا النَّخْلَ، فَقَالَ الْأَنْصَارِيُّ: سَرَّحَ الْمَاءَ يَمُرُّ، فَأَبَى عَلَيْهِ، فَأَخْتَصَمَا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلرَّبِيعِ: (أَسْقِ يَا رَبِيعُ، ثُمَّ أَرْسِلِ الْمَاءَ إِلَى جَارِكَ). فَعَضِبَ الْأَنْصَارِيُّ فَقَالَ: أَنْ كَانَ ابْنُ عَمَّتِكَ؟ فَتَلَوْنَ وَجْهَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ قَالَ: (اسْقِ يَا رَبِيعُ، ثُمَّ اخْبِسِ الْمَاءَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَى الْجَدْرِ). فَقَالَ الرَّبِيعُ: وَاللَّهِ إِنِّي لَأَحْسِبُ هَذِهِ الْآيَةَ نَزَلَتْ فِي ذَلِكَ: فَلَا وَرَيْكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يَحْكُمُواكَ

¹⁸³ Tahâvî, *Şerhu Muşkili'l-âşâr*, 8/204.

¹⁸⁴ Kayrevânî, Mâlikî mezhebinin görüşlerini derleyip toparlaması ve imamının görüşlerini açıklamasından ötürü "küçük Mâlik" lakabıyla tanınmaktadır. Bk. H. Yunus Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/451.

¹⁸⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd Abdurrahmân el-Kayrevânî, *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât 'alâ mâ fi'l-Müdevvene min gayrihâ mine'l-ümmehât min mesâ'ili Mâlik ve aşhâbih*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999), 14/537.

¹⁸⁶ Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî, *el-Muhtasar* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1410/1990), 8/128.

.../Ensardan bir adam, hurma ağaçlarını suladıkları Harre'deki¹⁸⁷ arazinin suyunda Zübeyr ile anlaşmazlığa düştü. Ensârî, 'Suyu bırak, geçsin.' dedi. Fakat Zübeyr bunu kabul etmedi. Bunun üzerine aralarında anlaşmazlık çıktı ve durumu Peygamber'e (s.a.v.) arz ettiler. Resûlullah (s.a.v.) Zübeyr'e şöyle dedi: 'Ey Zübeyr, önce sen sula, sonra suyu komşuna gönder.' Ensârî bu karara öfkelenerek, 'O senin halanın oğlu olduğu için mi?' dedi. Bunun üzerine Resûlullah'ın (s.a.v.) yüz ifadesi değişti ve şöyle buyurdu: 'Ey Zübeyr, önce sen sula, sonra suyu duvara (bende) ulaşınca kadar tut.' Zübeyr dedi ki: 'Vallahi bu ayetin şu olay hakkında indiğini zannediyorum: 'Hayır, rabbine andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiği hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın onu kabullenmedikçe ve boyun eğip teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.'¹⁸⁸,¹⁸⁹

Hadiste küfür ile ilgili bir lafız geçmemektedir. Fakat hadise burada yer vermiş olmamızın sebebi; "iman etmiş olmazlar" ifadesinin yer aldığı bir âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak zikredilen olayın, âyette belirtilen imanın zıddını barındırmasındandır.

Âlimler; hadisten yola çıkarak bu tür durumlarda birinci arazi sahibi kimsenin, suyu topukları ıslanınca kadar kendi yerinde tutabileceğini daha sonra komşu araziye bırakmasının meşru olduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla ilk arazi sahibinin suyu belirli bir süre tutma hakkı bulunmaktadır. Allah Resûlü de (s.a.v.) bu şekilde hükmetmiştir. Hatta Resûlullah'ın (s.a.v.) başlangıçta söylediği söz, ilk arazi sahibi olan Zübeyr'in (r.a.) hakkının sadece bir kısmını kullanmasını ifade etmektedir. Bu durumda Zübeyr, Resûlullah'ın (s.a.v.) hatırı için kendisine ait olan hakkın kalan kısmından feragat etmiş olacaktı. Fakat diğer adam Resûlullah'ın (s.a.v.) sözünü çiğneyen ve O'nu (s.a.v.) rahatsız edecek bir kelâm ettiği için Resûlullah (s.a.v.), Zübeyr'e hakkının tamamını kullanmasını söyledi. Zübeyr de bahsettiği âyetin bu konuda inmiş olabileceğine işaret etti.¹⁹⁰

Âlimlere göre bir kimse Peygamber'in (s.a.v.) hüküm verirken taraflı davrandığını ima yoluyla dahi belirtse, bu kişi kâfir olur ve ona mürted hükümleri uygulanır. Rivayette geçen olayın aktörünün öldürülmemesinin bazı sebepleri vardır. O dönemde insanların kalplerini İslâm'a ısındırma gibi bir durum söz konusuydu. Aynı zamanda düşmanlıkların önüne geçmeye

¹⁸⁷ الْحَرَّةُ, düz ve üzerinde siyah taşlar bulunan bölgelere verilen isimdir. Nevevî, *el-Minhâc*, 15/107. Bahsedilen yer Medine civarında bulunan bir bölgedir. Ayrıca bk. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Harre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/244.

¹⁸⁸ en-Nisâ 4/65.

¹⁸⁹ Buḥârî, "Müsâkât", 7 (No. 2231); Müslim, "Fedâil", 2357.

¹⁹⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, 15/108.

çalışılmıştı. Bundan dolayı Müslümanlar, münafıkların eziyetlerine ve kalplerinde hastalık bulunanlara sabretmişlerdi. Resûlullah da (s.a.v.) “Muhammed ashâbını öldürüyor.” denilmesini istemiyordu. Kâdî İyâz’ın aktardığı bir görüşe göre hadiste geçen Ensârî adam münafıklardan biridir. Ensar olarak bahsedilmesi onun Müslüman ensardan olduğu anlamına gelmemektedir. Kabile olarak onların içinde bulunmasından ötürü ensar denmiştir.¹⁹¹

Bazı kimseler söz konusu âyetin nüzul sebebi olarak farklı olaylar nakletmişlerdir. Bir görüşe göre iki adam Resûlullah’a (s.a.v.) bir dava ile gelmişler, aleyhine hükmedilen kişi bir de Ömer’e (r.a.) başvurmayı talep etmiştir. Diğer görüş ise yahudi ile bir münafık arasında geçen ihtilaf üzerine âyetin indiğidir. Yahudi meseleyi Allah Resûlü’ne (s.a.v.) götürmek istemiş münafık ise kâhine gitmek istemiştir. İbn Cerîr’e (ö. 310/923) göre söz konusu âyet buna benzer tüm olaylar için inmiştir.¹⁹²

Peygamber’in (s.a.v.) yüzünü değiştirecek kadar etkilendiği olayın hakikati; iki kişinin kendisine, anlaşmazlığa düştükleri bir hususta başvurmaları ve aralarında hak ile hükmetmesini istemeleridir. Dolayısıyla burada Resûlullah (s.a.v.) kazâ mercii olarak kabul edilmiştir. Bu aşamada taraflardan beklenen, verilen hükme rıza göstermeleridir. Aksi takdirde Peygamber’in (s.a.v.) verdiği hükmün kabul edilmemesi, Allah’ın (a.c.) âyetle belirttiği şekilde iman etmiş olmama durumuyla karşı karşıya kalmak demektir. Ayrıca âyet ve rivayet edilen olay, Allah Resûlü’nün (s.a.v.) verdiği hükme ne zâhirde ne de bâtında herhangi bir rahatsızlık duymaksızın boyun eğip teslim olmak gerektiğini vurgulamaktadır. Hatta rivayette zikredilen âyetin siyakı, sibakında gelenleri tefsir eder niteliktedir: “*Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah’a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah’a ve peygambere götürün.*”¹⁹³

Nisâ sûresi 60-65. âyetlerinin nüzûl sebeplerini risalesinde inceleyen Abdülmecid Sivâsî (öl. 1049/1639) hadiste geçen ensârînin Bedir ashâbından olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla esbâb-ı nüzûlü olduğu söylenen âyetin o olayı kastetmesi mümkün değildir. Nitekim Allah (a.c.) Bedir ashabının (r.anhum) imanına kendini şahit kılmıştır. Bu yüzden ilgili âyetler münafıklardan bahsetmektedir. Zaten 60 ve 61. âyetlere bakıldığında konunun mefhumu anlaşılmaktadır. İlk âyet; “*Sana indirilene ve senden önce indirilenlere inandıklarını ileri sürenleri görmedin mi? Onu tanımamaları kendilerine emredildiği halde tâgûtun önünde*

¹⁹¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 15/108.

¹⁹² Nevevî, *el-Minhâc*, 15/109; Daha geniş bilgi için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 5/34-38.

¹⁹³ en-Nisâ 4/59.

*mahkemeleşmek istiyorlar.*¹⁹⁴ buyuran Allah (a.c.), farklı bir mercie muhakeme olan kimselerin imanlarının zan ifade ettiğini söylemektedir. Bir sonraki âyetle “*Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine ve peygambere gelin.’ denildiği zaman münafıkların senden iyice uzaklaştıklarını görürsün.*”¹⁹⁵ bu kişilerin münafıklar olduğuna işaret edilmektedir. Âyetlerin bağlamından, tefsirlerinden ve nüzûl sebeplerinden hareketle Sivâsî, Nisâ sûresi 65. âyetin Zübeyr’in (r.a.) olayından kaynaklı değil de Bişr adındaki bir münafığın yahudi biriyle aralarında geçen davalasma hadisesinden dolayı indiğini iddia etmektedir.¹⁹⁶

“*Biz her bir peygamberi, Allah’ın izniyle, ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik.*”¹⁹⁷ âyetinden anlaşılabacağı üzere Resûlullah’a (s.a.v.) itaat, iman olarak nitelendirilmiştir. O’na (s.a.v.) isyan, O’nun (s.a.v.) hükmüne karşı gelme, Allah (a.c.) ve Resûl’ünün (s.a.v.) hükümlerinin bulunduğu hususlarda farklı arayışlar içerisine girmek (tâgûtun önünde mahkemeleşmek) ya da Allah (a.c.) ve Resûl’ünün (s.a.v.) hükümlerinden razı olmamak; kişiyi küfre düşüren davranışlardandır. Bu tür durumlarda iman sahiplerinin sergilemeleri gereken iki tavır söz konusudur:

1- Aralarında bir anlaşmazlık çıktığında Resûlullah’ı (s.a.v.) hakem kılmak, onun hükmüne başvurmak.

2- Peygamber (s.a.v.) bir hüküm verdiğinde bunu benimsemek, onun âdil olduğuna inanmak, itiraza kalkışmamak.¹⁹⁸

Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’lerinden nakledilen hadisin¹⁹⁹ mütabi` diğer rivayetleri sırasıyla; Buhârî²⁰⁰ Ebû Dâvûd²⁰¹, Tirmizî²⁰², Nesâî²⁰³, İbn Mâce²⁰⁴ ve Müsned²⁰⁵ hadis

¹⁹⁴ en-Nisâ 4/60.

¹⁹⁵ en-Nisâ 4/61.

¹⁹⁶ Mehmet Çiçek, “Nisâ Sûresi 65. Âyete Dair Abdülmecîd-i Sivâsî’nin (971/1049-1563/1639) Bilinmeyen Bir Risalesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011), 300-302.

¹⁹⁷ en-Nisâ 4/64.

¹⁹⁸ *Kur’ân Yolu Tefsiri*, 2/90-91.

¹⁹⁹ Buhârî, “Müsâkât”, 7 (No. 2231); Müslim, “Fedâil”, 2357.

²⁰⁰ Buhârî, “Müsâkât”, 8 (No. 2232); “Müsâkât”, 9 (No. 2233); “Sulh”, 12 (No. 2561); “Tefsîr”, 91 (No. 4309).

²⁰¹ Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 31 (No. 3637).

²⁰² Tirmizî, “Ahkâm”, 26 (No. 1363); “Tefsîr”, 5 (No. 3027).

²⁰³ Nesâî, “Âdâbu’l-Kadâ”, 27 (No. 5416).

²⁰⁴ İbn Mâce, “Sünne”, 2 (No. 15); “Rühûn”, 20 (No. 2480).

²⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/40 (No. 16116).

kaynaklarında geçmektedir. Metin yönünden rivayetler arasında önemli farklılıklar bulunmamaktadır.

Tablo 1.4.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Buhârî 1. isnad	Abdullah b. Yûsuf – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır. Bu rivayette Buhârî'nin sadece bu isnadı <i>muttasıldır</i> .
2.	Buhârî 2. isnad	Abdullah b. Osman – Abdullah b. Mübarek – Ma`mer b. Râşid – Zührî – Urve b. Zübeyr	Râviler sikadır.
3.	Buhârî 3. isnad	Muhammed b. Selâm – Mahled b. Yezîd – İbn Cüreyc – Zührî – Urve b. Zübeyr	Râviler sikadır. Fakat Mahled b. Yezîd'in sadûk olduğu ve vehminin bulunduğu söylenmiştir. ²⁰⁶
4.	Buhârî 4. isnad	Ebü'l-Yemân – Şuayb b. Ebû Hamza – Zührî – Urve b. Zübeyr	Râviler sikadır. Ebü'l-Yemân'ın sika olmakla birlikte Şuayb'dan aktardığı rivayetlerin çoğunun <i>münâvele</i> ²⁰⁷ yoluyla olduğu söylenmiştir. ²⁰⁸
5.	Buhârî 5. isnad	Ali b. Abdullah – Muhammed b. Ca`fer – Ma`mer b. Râşid – Zührî – Urve b. Zübeyr	Râviler sikadır. Fakat Muhammed b. Ca`fer'in sika olmakla birlikte kendisinde <i>gafllet</i> olduğu söylenmiştir. ²⁰⁹
6.	Müslim 1. isnad	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır.
7.	Müslim 2. isnad (önceki senedin tahvil)	Muhammed b. Rumh – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır.
8.	Ebü Dâvûd	Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır.
9.	Tirmizî 1. isnad	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır.

²⁰⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 524.

²⁰⁷ Bazı âlimler bu yöntemin “semâ”dan daha aşağıda olduğunu belirtmişlerdir. Bk. Salahattin Polat, “Münâvele”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/571.

²⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 176.

²⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 472.

10.	Tirmizî 2. isnad	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır. Önceki sened ile birebir aynıdır. Metin yönünden küçük farklılıklar bulunmaktadır. ²¹⁰
11.	Nesâî	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır.
12.	İbn Mâce 1. isnad	Muhammed b. Rumh – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır.
13.	İbn Mâce 2. isnad	Muhammed b. Rumh – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır. Önceki sened ile aynıdır. Metin yönünden neredeyse hiçbir fark yoktur.
14.	Müsned	Hâşim b. Kâsım – Leys b. Sa`d – Zührî – Urve b. Zübeyr – Abdullah b. Zübeyr (r.a.)	Râviler sikadır.

1.4. Put, Resim vb. Şeyleri Yapmak

Ali'nin (r.a.) rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “أَيُّكُمْ يَنْطَلِقُ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلَا يَدْعُ بِهَا وَثَنًا إِلَّا كَسَرَهُ، وَلَا قَبْرًا إِلَّا سَوَّاهُ، وَلَا صُورَةً إِلَّا لَطَخَهَا؟” فَقَالَ رَجُلٌ: أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ. فَأَنْطَلِقُ، فَهَابَ أَهْلُ الْمَدِينَةِ، فَرَجَعَ، فَقَالَ عَلِيٌّ: أَنَا أَنْطَلِقُ يَا رَسُولَ اللَّهِ. قَالَ: “فَأَنْطَلِقُ” فَأَنْطَلِقُ ثُمَّ رَجَعَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، لَمْ أَدْعُ بِهَا وَثَنًا إِلَّا كَسَرْتُهُ، وَلَا قَبْرًا إِلَّا سَوَّيْتُهُ، وَلَا صُورَةً إِلَّا لَطَخْتُهَا. ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “مَنْ عَادَ لِصَنْعَةِ شَيْءٍ مِنْ هَذَا، فَحَدِّثْهُ بِمَا أَنْزَلَ عَلَى مُحَمَّدٍ/ Hanginiz şehre gidip orada kırmadığı bir put, dümdüz etmediği bir kabir ve bozmadığı bir resim bırakmaz?’ Bir adam: ‘Ben yaparım, ey Allah’ın Resûlü.’ dedi ve yola çıktı. Ancak şehir halkından çekinerek geri döndü. Bunun üzerine Ali şöyle dedi: ‘Ben gideyim, ey Allah’ın Resûlü.’ Peygamber: ‘Git.’ dedi. Ali yola çıktı ve bir süre sonra geri dönerek şöyle dedi: ‘Ey Allah’ın Resûlü; orada kırmadığım bir put, dümdüz etmediğim bir kabir, bozmadığım bir resim bırakmadım.’ Bunun üzerine Resûlullah şöyle buyurdu: ‘Kim bunlardan bir şeyi yapmaya geri dönerse, Muhammed’e indirileni inkâr etmiş olur.”²¹¹

Peygamber’in (s.a.v.) Mekke’yi fetih gününde Kâbe’nin çevresindeki putları kendi eliyle devirdiği, civar yerlerdeki büyük putları da sahâbeden (r.anhum) görevlendirdiği kişiler

²¹⁰ Bk. Tirmizî, “Ahkâm”, 26 (No. 1363); “Tefsîr”, 5 (No. 3027) İlk rivayette (yüzünün rengi) “değiştirdi” anlamında “فَتَلَوَّنَ” ifadesi varken ikincisinde “فَتَغَيَّرَ” lafzı kullanılmıştır.

²¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/87 (No. 657); Ayrıca hadisin mütâbii Müslim’in Sahîh’inde geçmektedir. Müslim, “Cenâiz”, 969. Fakat küfür lafzı sadece Müsned’deki rivayette yer almaktadır.

aracılığıyla yıktırdığı bilinmektedir. Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre: دَخَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَكَّةَ، وَحَوَّلَ الْكَعْبَةَ ثَلَاثِمِائَةً وَسِتُّونَ نَصْبًا، فَجَعَلَ يَطْعُمُهَا بِعُودٍ فِي يَدِهِ، وَجَعَلَ يَقُولُ: جَاءَ “*Nebeî (s.a.v.), Mekke'ye girdi. Kâbe'nin çevresinde üç yüz altmış put bulunuyordu. Nebî (s.a.v.) elindeki bir sopa ile onlara vurup deviriyor ve şu ayeti okuyordu: “Hak geldi, batıl zail oldu.”*^{212,213}

Yukarıdaki hadiste Resûlullah (s.a.v.) üç farklı emir vermiştir. Her birinin birbiriyle temel anlamda benzerlikleri bulunmaktadır. Kişiyi şirke ve küfre götüren bütün vesilelerin ortadan kaldırılması tevhid inancı açısından önem arz etmektedir. Bunun sebeplerinden biri, tarihte putperestliğin ilk ortaya çıkış hadisesi olarak aktarılan olaydır. İbn Abbas (r.anhumâ) şöyle demiştir: “Nuh kavminde bulunan putlar daha sonra Araplar arasında ortaya çıktı. *Vedd*, Dûmetülcendel'de yer alan Kelb kabilesine aitti. *Süvâ'*, Hüzeyl kabilesine aitti. *Yegûs*²¹⁴, önce Murâd'a, sonra Sebe yakınlarındaki Cevf bölgesinde yaşayan Benî Guteyf'e aitti. *Yeûk*, Hemdân kabilesine aitti. *Nesr*, Himyer kabilesine, özellikle de Zü'l-Kelâ' ailesine aitti. Bunlar, Nuh kavminden olan sâlih insanların isimleriydi. Onlar vefat ettiklerinde şeytan, onların kavimlerine şöyle vesvese verdi: “Oturdukları yerlere heykellerini dikin ve onlara kendi isimlerini verin.” Onlar da bunu yaptılar. Fakat heykellere başlangıçta ibadet edilmedi. Ancak bu nesil de ölünce ve ilim unutulunca o putlara ibadet edilmeye başlandı.”²¹⁵

Taberî'nin (ö. 310/923) tefsirinde Nûh sûresi 23. âyetinde şöyle bir detay daha nakledilmektedir: Nûh'un (a.s.) kavmi kendi aralarında yaşayan sâlih kimselerin vefatlarından sonra ilk başta onların resimlerini çizmişlerdir. Daha sonra gelenler resimleri üç boyutlu hale getirip heykele dönüştürmüşlerdir.²¹⁶ Böylelikle Peygamberler (a.s.) ve onların vârislerinin sünnetlerinden ayrılmışlar ve insanlık tarihinde putçuluk ortaya çıkmıştır.

Resûlullah'tan (s.a.v.) önce Arap yarımadasında putperestliğin nasıl başladığını anlamak için biraz geriye gitmek gerekir. Ailesini Bekke vadisine bırakan İbrâhim (a.s.) bir yandan şöyle dua etmiştir: “*Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve çocuklarımı putlara tapmaktan uzak*

²¹² el-İsrâ 17/81.

²¹³ Buḥârî, “Mezâlim”, 33 (No. 2346); Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 1781.

²¹⁴ Bu kelimenin “gavs” kökünden türediği ve “yağmur yağdıran” anlamına geldiği bilinmektedir. Bk. Ömer Faruk Harman, “Yegûs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/388.

²¹⁵ Buḥârî, “Tefsir”, 398 (No. 4636).

²¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 23/303.

tut! Rabbim! Putlar insanlardan birçoğunun sapmasına sebep oldu. Bundan böyle kim bana uyarsa o bendendir; kim de bana karşı gelirse artık sen çok bağışlayan, pek esirgeyensin. Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinsinler.”²¹⁷

İbrâhim (a.s.) öncesi Mekke'nin tarihi ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat İbrâhim (a.s.) ailesini Mekke'ye bıraktığı sıralarda o bölgede Amâlika ve Cürhüm kabilelerinin bulunduğu bilinmektedir. Kâbe'nin temellerini İsmâil (a.s.) ile birlikte tevhid üzere yükselten İbrâhim (a.s.), oğlunu orada bırakıp Filistin'e dönmüştür. İsmâil'in (a.s.) daveti üzerine Cürhümler benimsedikleri tevhidden, zamanla uzaklaşmaya ve Mekke'ye gelenlere işkence yapmaya başlamışlardır. Kur'ân'da da geçen Arim selinden²¹⁸ sonra o beldeye gelen Huzâa kabilesi Amâlika ve Cürhüm kabilelerini yenilgiye uğratarak Mekke'nin hâkimiyetini ellerine almışlardır. Mekke idaresi Huzâalı Amr b. Lühay adlı kişiye geçince tevhid inancı -birkaç hanîf kimse hariç- bozulup putperestlik yayılmıştır.²¹⁹

Kaynaklarda Arap yarımadasına putları ilk sokan kişinin Amr b. Lühay olduğu söylenir. O, ticaret vb. seyahatleri ile civar beldedeki putlardan etkilenmiş ve Hübel gibi bazı putları oralarda yaptırıp getirmiştir. Sadece bununla yetinmemiş naslarda isimleri çokça geçen Hübel'den sonra meşhur İsâf, Nâile, Ved, Süvâ', Yegûs, Yeûk, Nesr gibi putları da dikip Araplar'ı bunlara tapmaya davet etmiştir.²²⁰ Aynı zamanda bahîre, sâibe²²¹, vasîle ve hâm geleneğini de o başlatmıştır. Allah (a.c.) bu uygulamaların bâtil olduğunu şöyle beyan etmiştir: “Allah bahîre, sâibe, vasîle ve hâm ile (diye bazı hayvanların işaretlenip kullanımdan alıkonması) ilgili bir buyruk koymamıştır. Fakat inkârcılar kendi uydurdıkları yalanları Allah'a yakıştırmaya çalışıyorlar; onların çoğu akıllarını kullanmıyorlar.”²²² Amr b. Lühay'ın başlatmış olduğu uygulamayla birlikte her kavim kendilerini temsil eden veya fayda-zarar umdukları,

²¹⁷ İbrâhîm 14/35-37.

²¹⁸ Sebe' 34/16.

²¹⁹ Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/556.

²²⁰ Abdülkerim Özaydın, “Amr b. Lühay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/87.

²²¹ Buḥârî, “Menâkıb”, 10 (No. 3333).

²²² el-Mâide 5/103.

izzet vesilesi kıldıkları putları Kâbe ve çevresine yerleştirmişlerdir. Mekke'nin fethine kadar orada 360 tane putun nasıl biriktiği de bu şekilde anlaşılmaktadır.²²³

Hadiste ikinci sırada zikredilen kabirlerle ilgili ise Resûlullah'ın (s.a.v.) tavsiyesi, yüksek olmamaları ve kireçle sıvanmamalarıdır. Yüksek olarak görülen kabirlerin düzeltilerek tesviyesini emretmiştir.²²⁴ Şafiîlere göre kabir kubbeleştirilmemeli, yüksekliği bir karış boyunu geçmemelidir.²²⁵ Kabirlerin şekilleriyle ilgili tartışmalarda âlimler; yerden bir karış kadar yüksekliğin sünnete uygunluğunu, bundan fazlasının ise bid'at olduğunu ifade etmişlerdir. Günümüzdeki gibi kabirlerin üzerine mescid veya yapı inşa etmek yasaklanmıştır. Şafiî'ye göre mezarlıklar üzerine inşa edilen yapıların yıkılmasıyla ilgili fakihlerin hiçbir itirazı olmamıştır. Onunla birlikte Mâlikî ve Hanbelî mezhebine mensup bazı âlimler, kabir konusunda belirtilen ölçülerin dışına çıkılmasının haram olduğunu belirtmişlerdir. Geçmişte kabirlerin yükseltilmesine ses çıkarmayanların bulunması bu konuda bir cevaz olduğunu bildirmez. Zira sessizlik bu gibi zannî meselelerde delil teşkil etmemektedir.²²⁶

Resim konusunda ise durum çok da farklı değildir. Resimlerin tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda Bizans İmparatorluğu ile birlikte kiliselerde heykellerin yerini aldıkları görülmektedir. Kabartmalı biçimde kireç veya alçıdan yapılan *ikon* versiyonları ise Hristiyanlık tarihinde yaygın olan âdetlerdendir. Hristiyanlıkta İsâ (a.s.), Meryem (a.s.) ve azizlerin resim/ikonlarının ruhları olduğuna inanılır ve insanlar onların önünde dua/ibadet ederlerdi. Bununla birlikte birçok din ve kültürde kutsiyet atfedilen resim ve figürlerin varlığı bilinmektedir.²²⁷

Başlangıçta masum gözüken, içerisinde Allah'ı (a.c.) hatırlatma gayesi taşıyan resim/heykel yapma, şeytanın da vesveseleri ile birlikte bu noktaya ulaşmıştır. İnsan tabiatını iyi bilen Resûlullah (s.a.v.) kabirlerle alâkalı ölçüleri ümmetine bildirmekle beraber onlarla nasıl bir ilişkilerinin olması gerektiğini de haber vermiştir. Vefatına yakın kabri ile ilgili kaygılarından olsa gerek şöyle buyurmuştur: “Allah, yahudilere ve Hristiyanlara lanet etsin! Peygamberlerinin kabirlerini mescid edindiler. Aişe (r.anhâ) dedi ki: “Eğer bu durum

²²³ Bekir Özbâl, *VI. ve VII. Yüzyıllarda Arabistan'da Putperestlik* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 46-48.

²²⁴ Müslim, “Cenâiz”, 968.

²²⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 7/36.

²²⁶ Ahmed b. Abdîrrahmân b. Muhammed el-Bennâ es-Sââtî, *el-Fethü'r-rabbânî li-tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeyban; Bulûgü'l-emânî min esrâri'l-fethi'r-rabbânî* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1438), 8/75-76.

²²⁷ Özbâl, *VI. ve VII. Yüzyıllarda Arabistan'da Putperestlik*, 1-2; 15; 33.

*olmasaydı, onun kabrini açık bir şekilde ortaya çıkarırlardı. Ancak onun mescid edinilmesinden korkuyorum.”*²²⁸ Ümmetini âdeta bir baba gibi tevhide zarar verecek unsurlara karşı sürekli teyakkuzda tutan Allah Resûlü (s.a.v.), inanç açısından sapmaların nasıl başladığına bir yönüyle dikkat çekmiştir.

Resûlullah'ın (s.a.v.) “*Kim bunlardan birini yapmaya dönerse, Muhammed'e indirileni inkâr etmiş olur.*”²²⁹ ifadesinde kastedilen resim, kabir şekilleri ve putlarla ilgili şu değerlendirmeler yapılabilir:

- Putların yıkılması hususunda herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Onların yeniden yapılarak İslâm'ın sarîh bir biçimde karşı çıktığı bir amel, Peygamber'in (s.a.v.) yapmış olduğu davetle hiçbir ölçüde bağdaşmamaktadır. Dolayısıyla böyle bir uygulamaya geri dönmenin Muhammed'e (s.a.v.) indirilen(din)i inkâr etmek olduğu konusunda da ihtilaf bulunmamaktadır.

- Kabirlerin şekilleri ile ilgili hususta bazı fikir ayrılıkları olmuştur. Fakat yine de sünnete uygun olması, görüntü açısından ölümü hatırlatacak bir düzeyde yapılması ve abartılı uygulamalardan kaçınılması gerektiği hususunda ittifak vardır. Farklı görüşlerin ortaya çıktığı zeminde bugünkü ölçülerde anıt mezarların veya ahiretten çok dünyayı hatırlatan kabirlerin bulunduğu söylenemez.

- Resim konusuna gelince, Peygamber'in (s.a.v.) bozulmasını emrettiklerinin diğer dinlere ait birtakım ikon veya figürler olması ihtimal dahilindedir. İbadet aracına dönüştürülen resim türevlerinin putlardan herhangi bir farkı olmadığı düşünüldüğünde put için geçerli olan şeyler bunlar için de geçerlidir. Bunun dışında canlı resim/sûret bulunan eve meleklerin girmeyeceği²³⁰ fakat poster şeklinde asılı olmadığı sürece kullanılan sıradan bir eşyanın üzerinde bulunmasında bir sakınca olmadığı bilinmektedir.²³¹ Hangi resimlerin bu kapsama girmeyip câiz olduğuysa farklı bir tezin konusudur.

²²⁸ Buḥârî, “Cenâiz”, 60 (No. 1265); Müslim, “Mesâcid”, 529.

²²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/87 (No. 657).

²³⁰ Buḥârî, “Libâs”, 92 (No. 5615).

²³¹ İbn Hacer el-Aşkalânî, *Fethu'l-Bârî*, 10/392.

İmam Ahmed'in *Müsned*'inden nakledilen hadisin²³² mütabi' diğer rivayetleri sırasıyla; Müslim²³³, Ebû Dâvûd²³⁴, Tirmizî²³⁵, Nesâî²³⁶ ve *Müsned*²³⁷ hadis kaynaklarında yer almaktadır. Metin yönünden rivayetler kıyaslandığında *Müsned*'den aktarılan hadisin dışında hiçbir varyantta “Kim bunlardan bir şeyi yapmaya geri dönerse, Muhammed’e indirileni inkâr etmiş olur.”²³⁸ ifadesi geçmemektedir. Diğer rivayetlerde ise söz konusu cümle hariç Resûlullah’ın (s.a.v.), Ali’yi (r.a.) kendisiyle görevlendirildiği vazifelerden bahsettiği bilgiler (put kırmak, resimleri bozmak ve kabirlerin tesviyesi) yer almaktadır.

Tablo 1.5.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Müslim 1. isnad	Yahyâ b. Yahyâ ve İbn Ebû Şeybe ve Züheyr b. Harb – Vekî` b. Cerrâh – Süfyân es-Sevrî – Habîb b. Ebû Sâbit – Ebû Vâil – Ebü’l-Heyyâc el-Esvedî – Ali (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Habîb b. Ebû Sâbit’in sika olmakla birlikte irsâl ve tedlîs yaptığı söylenmiştir. ²³⁹
2.	Müslim 2. isnad ²⁴⁰	Ebû Bekir b. Hallâl el-Bâhilî – Yahyâ b. Saîd el- Kattân – Süfyân es-Sevrî – Habîb b. Ebû Sâbit – Ebû Vâil – Ebü’l-Heyyâc el-Esvedî – Ali (r.a.)	Râviler sikadır.
3.	Ebû Dâvûd	Muhammed b. Kesîr – Süfyân es-Sevrî – Habîb b. Ebû Sâbit – Ebû Vâil – Ebü’l-Heyyâc el-Esvedî – Ali (r.a.)	Râviler sikadır.
4.	Tirmizî	Muhammed b. Beşşâr – Abdurrahman b. Mehdî – Süfyân es-Sevrî – Habîb b. Ebû Sâbit – Ebû Vâil – Ebü’l-Heyyâc el-Esvedî – Ali (r.a.)	Râviler sikadır.
5.	Nesâî	Amr b. Ali – Yahyâ b. Saîd el- Kattân – Süfyân es-Sevrî – Habîb b. Ebû Sâbit – Ebû	Râviler sikadır.

²³² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/87 (No. 657).

²³³ Müslim, “Cenâiz”, 969.

²³⁴ Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 72 (No. 3218).

²³⁵ Tirmizî, “Cenâiz”, 56 (No. 1049).

²³⁶ Nesâî, “Cenâiz”, 99 (No. 2031).

²³⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/100 (No. 683); 2/141 (No. 741); 2/225 (No. 881); 2/228 (No. 889); 2/317 (No. 1064); 2/369 (No. 1175); 2/399 (No. 1239); 2/423 (No. 1284).

²³⁸ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/87 (No. 657).

²³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’l-Tehzîb*, 150.

²⁴⁰ İkinci isnad için bk. Müslim, “Cenâiz”, 969.

		Vâil – Ebü'l-Heyyâc el-Esvedî – Ali (r.a.)	
6.	Müsned 1. isnad	Muâviye b. Amr – Ebû İshak – Şu'be b. Haccâc – Hakem b. Uteybe – Ebû Muhammed el-Hüzelî – Ali (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Hakem b. Uteybe'nin sika olmakla birlikte bazen tedlîs yaptığı ²⁴¹ , Ebû Muhammed el-Hüzelî'nin <i>meçhul</i> râvi olduğu söylenmiştir. ²⁴²
7.	Müsned 2. isnad	Yûnus b. Muhammed – Hammâd b. Seleme – Yûnus b. Habbâb – Cerîr b. Hayyân – Hayyân b. Husayn – Ali (r.a.)	Râviler güvenilirdir. Ancak Hammâd b. Seleme'nin sika olmakla birlikte ömrünün sonlarına doğru hafızasının değiştiği ²⁴³ , Yûnus b. Habbâb'ın da sadûk olmakla birlikte hata yaptığı ve Râfizîlik ile itham edildiği söylenmiştir. ²⁴⁴
8.	Müsned 3. isnad	Vekî' b. Cerrâh – Süfyân es-Sevrî – Habîb b. Ebû Sâbit – Ebû Vâil – Ebü'l-Heyyâc el-Esvedî – Ali (r.a.)	Râviler sikadır.
9.	Müsned 4. isnad	Esved b. Âmir – Şu'be b. Haccâc – Hakem b. Uteybe – Ebû Muhammed el-Hüzelî – Ali (r.a.)	Râviler güvenilirdir.
10.	Müsned 5. isnad	Şeybân b. Ferrûh – Hammâd b. Seleme – Yûnus b. Habbâb – Cerîr b. Hayyân – Hayyân b. Husayn – Ali (r.a.)	Râviler güvenilirdir. Fakat Şeybân b. Ferrûh'un sadûk olduğu, vehminin bulunduğu ve Kaderiyye'ye nisbet edildiği söylenmiştir. ²⁴⁵
11.	Müsned 6. isnad	Vekî' b. Cerrâh ve Abdurrahman b. Mehdî – Süfyân es-Sevrî – Habîb b. Ebû Sâbit – Ebû Vâil – Ebü'l-Heyyâc el-Esvedî – Ali (r.a.)	Râviler sikadır.
12.	Müsned 7. isnad	Esved b. Âmir – Şu'be b. Haccâc – Hakem b. Uteybe – Ebû Muhammed el-Hüzelî – Ali (r.a.)	4. isnadın aynısıdır. Metin yönünden de fark yoktur. ²⁴⁶
13.	Müsned 8. isnad	Yezîd b. Hârûn – Eş'as b. Sevvâr – Saîd b. Eşve' - Haneş b. Mu'temir – Ali (r.a.)	Eş'as b. Sevvâr, zayıf bir râvi olarak vasıflanmıştır. ²⁴⁷ Saîd b. Eşve', sika olmakla birlikte Şiîlik ile itham

²⁴¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 175.

²⁴² İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 671.

²⁴³ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 178.

²⁴⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 613.

²⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 269.

²⁴⁶ Karşılaştırma için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/225 (No. 881); 2/369 (No. 1175).

²⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 113.

			edilmiştir. ²⁴⁸ Haneş b. Mu`temir'in ise sadûk olduğu, vehimlerinin bulunduğu ve irsâl yaptığı söylenmiştir. ²⁴⁹
14.	Müsned 9. isnad	Ubeydullah b. Ömer – es-Seken b. İbrâhim – Eş`as b. Sevvâr – Saîd b. Eşve` - Haneş b. Mu`temir – Ali (r.a.)	Ubeydullah b. Ömer'in sika olduğu ²⁵⁰ , es-Seken b. İbrâhim'in meçhul olduğu söylenmiştir. ²⁵¹

1.5. Kur'ân Hakkında Tartışmak

Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“المراء في القرآن كفر”*²⁵² / *Kur'ân hakkında tartışmak küfürdür.*²⁵²

Hadiste geçen “المراء” kavramı hakkında Kur'ân'ın Allah'ın (a.c.) kelâmı olduğundan şüphe duymak anlamına geldiği söylenmektedir. Bazı varyantlarda “جدال”²⁵³ şeklinde de geçmektedir. İbn Kayyim (öl. 751/1350), bu rivayeti yorumlarken şu hadisi zikreder: *“Kalpleriniz üzerinde ittifak ettiği müddetçe Kur'ân okuyun. Eğer onun hakkında ihtilâfa düşerseniz (tartışmayı bırakın ve) kalkın.”*²⁵⁴ Ona göre Kur'ân hakkında tartışan kişi, onun kadîm veya hâdis olduğunu ya da müteşâbih âyetlerin anlamlarını gündem edinir. Bu eylemin ulaşabileceği nokta, sakınılması gereken büyük küfür olduğu için hadiste böyle söylenmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre ise “المراء”, şüpheyi de içinde barındıran tartışma anlamına gelmektedir. Ebû Ubeyd'e göre hadiste kastedilen tartışma, âyetlerin te'villeri ile ilgili değildir. Aksine harflerin okunuşları ile ilgili bir ihtilaftır. Fakat farklı -sahih olan- kıraatlara isabet etmekle birlikte bu okuyuşları inkâr, Allah'ın (a.c.) Peygamber'e (s.a.v.) indirdiğini inkâr etmek demektir. Tîbî'ye göre hadiste bahsedilen durum, Kur'ân'ın Kur'ân'la karşı karşıya getirilmesi ve âyetleri birbiriyle çelişkili gösterme çabasıdır. Halbuki olması gereken, zâhiren birbiriyle zıt görünen

²⁴⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 239.

²⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 183.

²⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 373.

²⁵¹ Muhammed b. 'Alî b. el-Hasan b. Hamza el-Huseynî Ebû'l-Meḥâsin el-Huseynî, *el-'İkmâl fî Zikri men lehû Rivâye fî Musnedi'l-İmâm Ahmed mine'r-Ricâl sivâ men Zukira fî Tehzîbi'l-Kemâl*, thk. 'Abdulmuṭî Emîn Kal'acî (Pakistan: Câmîatü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1409), 170; Ayrıca Buhârî, bu râviden bahsetmiştir. Bk. Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buḥârî el-Buḥârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk. Heyet (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, ts.), 4/183.

²⁵² Ebû Dâvûd, “Sünne”, 5 (No. 4603).

²⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/476 (No. 7508).

²⁵⁴ Buhârî, “Fedâilu'l-Kurân”, 37 (No. 4773).

âyetlerin te'lîf edilmesidir. Tüm bunların yanında Kur'ân üzerinde tartışmak, âyetlerin bir kısmını inkâr anlamını da içerisinde barındırmaktadır.²⁵⁵

Kur'ân hakkında, özellikle müteşâbih âyetleriyle ilgili konuşmaktan sakınmak gerekmektedir. Konuyla ilgili izahatın yapıldığı âyet şu şekildedir: “*Sana bu kitabı indiren O’dur. Bunun âyetlerinden bir kısmı muhkemdir ki, bu âyetler, kitabın anası (aslı) demektir. Diğer bir kısmı da müteşâbih âyetlerdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, sırf fitne çıkarmak için, bir de kendi keyiflerine göre te’vil yapmak için onun müteşâbih olanlarının peşine düşerler. Halbuki onun te’vilini Allah’tan başka kimse bilmez. İlimde uzman olanlar, “Biz buna inandık, hepsi Rabbimiz katındandır.” derler. Üstün akıllılardan başkası da derin düşünmez.*”²⁵⁶

Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inden nakledilen hadisin²⁵⁷ mütabi’ diğer rivayetleri sadece Müsned’de²⁵⁸ geçmektedir. Metin olarak rivayetler temelde aynı mesajı içermektedir. *Sünen*’den aktarılan hadis, sair rivayetlerde ya tam olarak aynı şekilde geçmekte ya da “المراء” ifadesi yerine “جدال”²⁵⁹ kavramı geçmektedir. Bununla birlikte rivayetlerden biri “نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَى المراء في القرآن كُفْرًا - ثَلَاثَ مَرَّاتٍ - فَمَا عَرَفْتُمْ مِنْهُ فَأَعْمَلُوا، وَمَا جَهِلْتُمْ مِنْهُ فَرُدُّوهُ إِلَى عَالِمِهِ / Kur’ân yedi harf üzerine indirildi. Kur’ân hakkında tartışmak küfürdür [üç defa (tekrar etti)]. Artık ondan bildiğinizle amel edin, bilmediğinizi ise onun âlimine havale edin.”²⁶⁰ şeklinde diğerlerinden bazı farklılıklar barındırmaktadır. Hadisin varyantları ile ilgili detaylar ise aşağıdaki tabloda verilecektir.

Tablo 1.6.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Ebû Dâvûd	Ahmed b. Hanbel – Yezîd b. Hârûn – Muhammed b. Amr – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Muhammed b. Amr’ın sadûk olduğu ve vehminin bulunduğu söylenmiştir. ²⁶¹

²⁵⁵ Ebû’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *Avnü’l-Ma’bûd* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415), 12/230-231.

²⁵⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, “Hak Dini Kur’ân Dili” (Erişim 23 Aralık 2024), Âl-i İmrân 3/7.

²⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 5 (No. 4603).

²⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/476 (No. 7508); 13/241 (No. 7848); 13/369 (No. 7989); 15/288 (No. 9479); 16/133 (No. 10143); 16/155 (No. 10202); 16/260 (No. 10414); 16/318 (No. 10539); 16/486 (No. 10834).

²⁵⁹ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/476 (No. 7508).

²⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/369 (No. 7989).

²⁶¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü’t-Tehzîb*, 499.

2.	Müsned 1. isnad	Yezîd b. Hârûn – Zekariyyâ b. Ebû Zâide – Sa`d b. İbrâhim – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Zekariyyâ b. Ebû Zâide'nin sika olmakla birlikte tedlîs yaptığı söylenmiştir. ²⁶²
3.	Müsned 2. isnad	Hammâd b. Üsâme – Muhammed b. Amr – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler güvenilirdir. Fakat Hammâd b. Üsâme'nin sika olmakla birlikte tedlîs yaptığı ve ömrünün sonuna doğru başkalarının kitaplarından hadis naklettiği söylenmiştir. ²⁶³
4.	Müsned 3. isnad	Enes b. İyâd – Ebû Hâzim – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
5.	Müsned 4. isnad	Ebû Muâviye – Muhammed b. Amr – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
6.	Müsned 5. isnad	Yahyâ b. Saîd el-Kattân – Muhammed b. Amr – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
7.	Müsned 6. isnad	Vekî' b. Cerrâh ve Abdurrahman b. Mehdî – Süfyân es-Sevrî – Sa`d b. İbrâhim – Ömer b. Ebû Seleme – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ömer b. Ebû Seleme'nin sadûk olduğu ve hatalarının bulunduğu söylenmiştir. ²⁶⁴
8.	Müsned 7. isnad	Haccâc b. Muhammed – Şeybân b. Abdurrahman – Mansûr b. Mu`temir – Sa`d b. İbrâhim – Ömer b. Ebû Seleme – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Haccâc b. Muhammed'in ömrünün sonlarına doğru Bağdat'a gittiğinde ihtilâta düştüğü söylenmiştir. ²⁶⁵
9.	Müsned 8. isnad	Yezîd b. Hârûn – Muhammed b. Amr – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
10.	Müsned 9. isnad	Muhammed b. Ubeyd – Muhammed b. Amr – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.

²⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 216.

²⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 177.

²⁶⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 413.

²⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 153.

1.6. Kâhine Gitmek ve Söylediklerine İnanmak

Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “مَنْ أَتَى حَائِضًا، أَوْ امْرَأَةً فِي دُبُرِهَا، أَوْ كَاهِنًا، فَقَدْ كَفَرَ بِمَا أُنْزِلَ عَلَى مُحَمَّدٍ / Kim hayızlı bir kadına ya da bir kadına arkadan yaklaşırsa ya da kâhine giderse Muhammed'e indirileni inkâr etmiş olur.”²⁶⁶

Hadiste zikredilen hayızlı kadına ya da bir kadına arkadan yaklaşmak cinsel ilişkide bulunmak demektir. Hayızlı kadına yaklaşma konusunda, “Kim hayızlı bir kadına yaklaşırsa bir dinar tasadduk etsin.”²⁶⁷ hadisi, bu amelin küfür olmadığına delil olarak zikredilmiştir. Kâhinlere gitmek ise (Müsned'de arrâf ifadesiyle birlikte onları tasdik etmek de geçer.)²⁶⁸ onlardan edinilen bilgileri tasdik etmektir. Kâhinler cinler vasıtasıyla gaybten bilgi elde ettiklerini iddia ederler.²⁶⁹ Kâhinlerin yapmış oldukları şey; bazı yorumlara dayanarak gayba/geleceğe dair haber vermeleri, kehanette bulunmalarıdır.²⁷⁰ Gaybî bilgilere Allah Resûlü (s.a.v.) dahi Allah'ın (a.c.) izni olmaksızın kendi iradesiyle muttali olamamaktadır.²⁷¹ Resûlullah (s.a.v.), Rubeyyi' bint Muavviz'in (r.anhâ) düğün gecesinin ertesi günü onun yanına gelmiştir. O sırada Rubeyyi'in (r.anhâ) Bedir günü şehid edilen babası ve yakınları için def çalıp ağıt söyleyen câriyelerden biri “Aramızda yarın ne olacağını bilen bir nebî var.” demiş. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v.) ona, “Böyle söyleme, öncesinde söylediklerine devam et.” diyerek ikazda bulunmuştur.²⁷²

Geçmişte kâhinlere başvurmak insanlar arasında yaygın olan bir husus idi. Fakat Peygamber'in (s.a.v.) daveti ile birlikte Müslümanlar arasında bu durum sonlandırılmıştır. Konuyla ilgili bir hadiste şöyle geçmektedir: “Bazı insanlar Resûlullah'a (s.a.v.) kâhinler hakkında soru sordu. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Onlar hiçbir şey (ifade eden bir bilgi) değildir. Onlar dediler ki: 'Ey Allah'ın Resûlü! Ama bazen bize bir şey söylüyorlar ve o doğru çıkıyor.' Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Bu, hak olan bir kelimedir; cin onu (meleğin konuşmasından) kapar ardından dostunun kulağına fısıldar. Ancak buna yüz yalan

²⁶⁶ Tirmizî, “Tahâret”, 102 (No. 135).

²⁶⁷ Tirmizî, “Tahâret”, 102 (No. 135) Tirmizî, hadisin devamında naklediyor.

²⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/331 (No. 9536).

²⁶⁹ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi*, 1/355-356.

²⁷⁰ Ömer Faruk Harman, “Kâhin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/170.

²⁷¹ el-Cin 72/26-27; Müslim, “İmân”, 177.

²⁷² Buḥârî, “Megâzî”, 9 (No. 3779); Bk. Hasan Cirit, “Rubeyyi' bint Muavviz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/179.

kariştırlılar.”²⁷³ Yüz sayısı kesretten kinayedir. Onların sözlerinin bazen doğru çıkması tasdik etmeyi kesinlikle meşrulaştırmaz. Her hâlükârda kâhin veya arrâfa gidip söylediklerini doğrulayan kimse Kur’ân ve sünneti inkâr etmiş olur. Kâhini doğrulayan kişinin namazının kırk gün boyunca kabul edilmeyeceği söylenmektedir. Namaz sahihtir fakat ecir olmaz denmiştir.²⁷⁴

Arrâflar ise insanların kayıp eşyalarını bulmak için başvurdukları kimselerdir. Kâhinler aynı zamanda insanların şekil/şemâillerine bakarak onların gelecekteki kaderleri ile ilgili tahminlerde bulunurlar. Tirmizî’ye göre hadiste geçen davranışları sergilemeyi helal sayan kimse küfür ithamını hak eder. O, helal saymayanları da şiddetle sakındırmak için böyle bir ifadenin kullanıldığı söylenmiştir.²⁷⁵

Tirmizî’nin *Sünen*’inden aktarılan hadisin²⁷⁶ mütabi` diğer rivayetleri sırasıyla; Ebû Dâvûd²⁷⁷, İbn Mâce²⁷⁸, Dârimî²⁷⁹ ve Müsned²⁸⁰ hadis kaynaklarında geçmektedir. Metin yönünden rivayetler incelendiğinde temel olarak bir fark görünmemektedir. Sadece iki rivayette “كَفَرَ” ifadesi yerine “بَرِيَ”²⁸¹ kavramı bulunmaktadır.

Tablo 1.7.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Tirmizî	Bündâr – Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî ve Yezîd b. Esed – Hammâd b. Seleme – Hakîm el-Esrem – Ebû Temîme el-Hüceymî – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Hakîm el-Esrem’de hafif zayıflık “فيه لين” ²⁸² olduğu söylenmiştir.
2.	Ebû Dâvûd 1. isnad	Mûsa b. İsmâil – Hammâd b. Seleme – Hakîm el-Esrem – Ebû Temîme el-Hüceymî – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.

²⁷³ Buḥârî, “Tıb”, 45 (No. 5429); Müslim, “Selâm”, 2228.

²⁷⁴ Sââtî, *el-Fethü’r-rabbânî*, 16/133-134.

²⁷⁵ Mübârekpûrî, *Tuḥfetü’l-aḥvezi*, 1/355-356.

²⁷⁶ Tirmizî, “Tahâret”, 102 (No. 135).

²⁷⁷ Ebû Dâvûd, “Tıb”, 21 (No. 3904).

²⁷⁸ İbn Mâce, “Teyemmüm”, 122 (No. 639).

²⁷⁹ Dârimî, “Namaz ve Temizlik”, 171 (No. 1152).

²⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneḍ*, 15/164 (No. 9290); 15/331 (No. 9536); 16/142 (No. 10167).

²⁸¹ Bk. Ebû Dâvûd, “Tıb”, 21 (No. 3904); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneḍ*, 15/164 (No. 9290).

²⁸² İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü’t-Tehzîb*, 177.

3.	Ebû Dâvûd 2. İsnad (önceki senedin tahvil)	Müsedded – Yahyâ b. Saîd el-Kattân – Hammâd b. Seleme – Hakîm el-Esrem – Ebû Temîme el-Hüceymî – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
4.	İbn Mâce	İbn Ebû Şeybe ve Ali b. Muhammed – Vekî` b. Cerrâh – Hammâd b. Seleme – Hakîm el-Esrem – Ebû Temîme el-Hüceymî – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
5.	Dârimî	Ebû Nuaym – Hammâd b. Seleme – Hakîm el-Esrem – Ebû Temîme el-Hüceymî – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
6.	Müsned 1. isnad	Affân b. Müslim – Hammâd b. Seleme – Hakîm el-Esrem – Ebû Temîme el-Hüceymî – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Affân b. Müslim sika olmakla birlikte Ali b. Medînî (öl. 234/848-49), onun şüphe ile rivayet ettiğini ve bezen vehme düştüğünü söylemiştir. ²⁸³
7.	Müsned 2. isnad	Yahyâ b. Saîd el-Kattân – Avf – Hılâs b. Amr – Hasan-ı Basrî ve Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Avf'ın sika olmakla birlikte Kaderîlik ve Şîlik ile itham edildiği ²⁸⁴ ve Hılâs b. Amr'ın sika olmakla birlikte irsâl yaptığı söylenmiştir. ²⁸⁵
8.	Müsned 3. isnad	Vekî` b. Cerrâh – Hammâd b. Seleme – Hakîm el-Esrem – Ebû Temîme el-Hüceymî – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.

1.7. Yağmurun Yağmasını Yıldıza Nisbet Etmek

Zeyd b. Halid el-Cühenî'den rivayet edildiğine göre: “صَلَّى لَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاةً عَلَى إِثْرِ سَمَاءٍ كَانَتْ مِنَ اللَّيْلَةِ، فَلَمَّا انْصَرَفَ، أَقْبَلَ عَلَى النَّاسِ فَقَالَ: هَلْ تَدْرُونَ مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ. قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: أَصْبَحَ مِنْ عِبَادِي مُؤْمِنٌ بِي وَكَافِرٌ، فَأَمَّا مَنْ قَالَ: مُطِرْنَا بِفَضْلِ اللَّهِ وَرَحْمَتِهِ، فَذَلِكَ مُؤْمِنٌ بِي وَكَافِرٌ. وَأَمَّا مَنْ قَالَ: بَنُو كَذَا وَكَذَا، فَذَلِكَ كَافِرٌ بِي وَمُؤْمِنٌ بِالْكُوكَبِ/Resûlullah (s.a.v.) Hudeybiye'de sabah namazını kıldırıldı. O gece yağmur yağmıştı. Namazı bitirince insanlara dönerek şöyle buyurdu:

²⁸³ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 393.

²⁸⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 433.

²⁸⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 197.

‘Rabbimizin ne söylediğini biliyor musunuz?’ Onlar, ‘Allah ve Resûlü daha iyi bilir.’ dediler. Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘Kullarımdan bir kısmı bana iman eden, bir kısmı ise beni inkâr edenler olarak sabahladı. Kim ‘Allah’ın lütfu ve rahmetiyle bize yağmur yağdırıldı.’ dediyse bana iman eden ve yıldızları inkâr eden kişidir. Ama her kim ‘Şu ve şu yıldızın etkisiyle/doğuşuyla bize yağmur yağdırıldı.’ derse, bu kimse de beni inkâr eden ve yıldıza iman eden kişidir.’”²⁸⁶

Hadiste geçen “بَنُو” ifadesi “نَوَ” kökünden türemiştir. Fiili mazi terkiibinde “نَاءَ” sözcüğü; yükseldi, doğruldu anlamındadır. Bazıları yıldızların batışına da bu ismi vermişlerdir. Fakat Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm “النَّوْءَ” kelimesinin sadece bu bağlamda batma anlamında kullanıldığını duyduğunu söylemiştir.²⁸⁷ Bununla birlikte hadisin bazı varyantlarında söz konusu kelime yerine “نَجْمٌ”²⁸⁸ ifadesi geçmektedir ki bu da yıldız mânasına gelmektedir.

Yıldızlar “الْأَنْوَاءُ” yirmi sekiz menzilden oluşmaktadır. Bunlardan her birinin doğup batmasına Araplar bir anlam yüklemiştir. Şu hadiste geçtiği üzere “Ümmetimde Câhiliye işlerinden dört şey vardır ki onları terk etmezler: soyla (övünerek) böbürlenmek, nesebe dil uzatmak, yıldızlarla yağmur istemek ve ölü için feryat etmek (ağlayıp sızlamak).”²⁸⁹ Câhiliye Arapları yağmurun yağmasını yıldızlara atfetmekteydiler. Dolayısıyla Peygamberimizin (s.a.v.) yıldızlarla ilgili bu kadar ağır ifadeler kullanmasının sebebi, Arapların yağmuru bizzat yıldızlara nisbet etmeleridir. Yoksa yıldızın doğma vaktini Allah’ın (a.c.) yağmuru yağdırma âdeti olarak kabul etmekte herhangi bir beis söz konusu değildir.²⁹⁰ Allah’ın (a.c.) yağacak yağmuru müjdelemek için gönderdiği rüzgâr ve bulutlar²⁹¹ bu minvalde değerlendirilebilir.

Hadisin şerhini incelediğimizde *küfür* lafzının imanın karşısında yer almasından ötürü kastedilenin büyük küfür olması muhtemeldir. Aynı zamanda birçok âlim bu ifadeyi *şirk* anlamında yorumlamışlardır. Yapılan açıklamalar içerisinde ilmî olarak en üstün olanının Şafî’ye ait olduğu söylenmektedir. Şafî’ye göre, kim “Bize şu yıldızın etkisiyle yağmur

²⁸⁶ Buḥârî, "Sıfatu's-Salât", 72 (No. 810); Müslim, "İmân", 71.

²⁸⁷ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ġarîbi'l-ḥadîṣ ve'l-eşer*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvâ - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1399), 5/122.

²⁸⁸ Bk. Buḥârî, "Megâzî", 33 (No. 3916); Mâlik b. Enes, "Cuma", 616.

²⁸⁹ Müslim, "Cenâiz", 934.

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 5/122.

²⁹¹ el-A'râf 7/57.

yağdı.” der ve müşriklerin yaptığı gibi yağmuru yıldızlara nisbet ederek söylerse bu küfürdür. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) böyle buyurmuştur. Zira yıldızlar bir vakit belirleme aracıdır, ne kendisi ne de başkası için bir şey yapma gücüne sahiptir. Ancak kim “Bize şu yıldızın etkisiyle yağmur yağdı.” der ve bundan kastı sadece yağmurun o zamanda yağması ise bu küfür değildir. Fakat yine de Şafîî, bu ifadeyi de terk etmeyi daha uygun bulmaktadır.²⁹²

Şayet bir kimse yıldızın yağmur yağdırdığına inanırsa bu bir şirk küfrüdür. Zira Allah’a ait olan bir vasf O’nun (a.c.) gayrısına yüklenmiş olmaktadır. Aynı zamanda bu durum nimet küfrünü de içinde barındırmaktadır. Ayrıca bu olayda şöyle bir nükte de bulunmaktadır: Resûlullah’ın (s.a.v.) “*Rabbimizin ne söylediğini biliyor musunuz?*” sorusuna ashabının (r.anhum) verdiği cevap aslında işlerini Allah’a ve Resûlü’ne tevdi ettiklerini göstermektedir.²⁹³ Dolayısıyla bu olayda yağmuru yıldızla nisbet edenlerin münafıklar olabileceği düşüncesi akla gelmektedir.

Aynî kendi şerhinde benzer şekilde küfür lafzının imanla karşılaştırılmasından dolayı şirk anlamında olabileceğini söylemiştir. Aynı şekilde İbn Battâl’dan (öl. 449/1057), küfür ifadesinin hakiki küfür mânasını ifade ettiği görüşünü aktarmıştır. İbn Battâl’a göre yağmurun yıldızların tesiriyle yağdığına inananlar bu kısma dahil olur. Ancak bir kimse yağmuru Allah’ın (a.c.) yarattığına ve yağdırdığına inanmakla birlikte “Bize falanca yıldız etkisiyle yağmur yağdırıldı.” derse iki yönden hata etmiş olur:

1. Şeriata muhalefet etmesi: Bu nevi sözler dinî ahkâma aykırıdır.
2. Kâfirlerin sözlerine benzemesi: Bu tür ifadeler kâfirlerin kavillerini taklit etmek olduğundan câiz değildir. Peygamberimiz (s.a.v.), “*Müşriklere muhalefet edin, yahudilere muhalefet edin.*” buyurmakla onlara benzemenin yasak olduğunu belirtmiştir. Bu da onların fiil ve sözlerinde onlara muhalefet edilmesini gerektirir. Şayet bir kimse bu yasaklı sözün benzerini, Allah’ın (a.c.) sünneti gereği olan bir durumu ifade etmek için söylerse, bu câiz olur. Resûlullah’ın (s.a.v.) şu sözünde olduğu gibi: “*Denizin rüzgârı eserse ve sonra kuzeye yönelirse işte bu, bol yağmura işaret eden bir buluttur.*”²⁹⁴

²⁹² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 2/523.

²⁹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 5/524.

²⁹⁴ Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn el-‘Aynî, *‘Umdetu’l-Kârî Şerḥu Şaḥîhi’l-Buḥârî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), 6/137.

Geçmişten günümüze yıldızlar ve gök cisimleri, insanların yaşamında önemli bir yer tutmuştur. Antik medeniyetler bu cisimleri, yön bulma ve zaman tayini gibi alanlarda kullanmış olmakla birlikte gök cisimlerine kutsiyet atfetmişlerdir. Romalılar astrolojiyi insanların kaderleri ile ciddi bir şekilde ilişkilendirmişlerdir. Doğum ve ölüm olayları da dahil olmak üzere bu ikisi arasında yaşanan olayları yıldızlara bağlamak bir tarafa, verecekleri kaza hükümlerini dahi yıldızların hareketlerine ve konumlarına bağlamışlardır. Hatta astrolojik önseziler aracılığıyla kendi imparatorları Julius Ceasar'ın suikastinden dahi haber vermişlerdir.²⁹⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de İbrâhim'in (a.s.) gönderildiği kavimde de yıldızlarla/gök cisimleriyle ilgili bir inanın olduğu görülmektedir: *“Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. ‘Rabbim budur.’ dedi. Yıldız batınca da ‘Batanları sevmem.’ dedi. Ayı doğarken görünce, ‘Rabbim budur.’ dedi. O da batınca, ‘Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum.’ dedi. Güneşi doğarken görünce, ‘Rabbim budur; zira bu daha büyük.’ dedi. O da batınca dedi ki: ‘Ey kavmim! Ben, sizin (Allah’a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben, O’nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim.”*²⁹⁶

Bu âyetlerin tefsiri incelendiğinde milâttan önce 2100’lü yıllarda yaşadığı söylenen İbrâhim'in (a.s.) gönderildiği kavmin; Güneş, Ay, yıldızlar vb. gök cisimlerinin yanı sıra bunları temsil eden putlara da tapındıkları görülmektedir. Tavat’da yer alan bilgiye göre İbrâhim'in (a.s.) doğduğu Ur şehrinde kazılar yapılmış ve bu kazılarda bulunan tabletlerde 5000 civarı tanrı adının geçtiği tespit edilmiştir.²⁹⁷ Yapılan bu araştırmaların sonucu, Kur'ân'da yer alan bilgileri destekler niteliktedir. Aynı zamanda gök cisimlerine tapınmanın, kutsiyet atfetmenin, onlardan fayda ve zarar bekleme inancının ne kadar kadim olduğunu da göstermektedir.

Gök cisimlerinin insanlar üzerinde bir takım etkilerinin bulunduğu düşünölmekle birlikte kimi astronomik olayların, yaşanan bazı hadiselerle doğrudan ilişkili olduğuna inanılmaktadır. Örneğin, Resûlullah'ın (s.a.v.) oğlu İbrâhim'in vefat etmesi ile Güneş tutulmasının aynı zaman diliminde gerçekleşmesi zikredilebilir. O gün insanlar, “İbrâhim'in vefatı sebebiyle güneş tutuldu.” dediler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *‘Şüphesiz ki Güneş ve Ay,*

²⁹⁵ Bk. Sami Çalışkan, *Kur'an-ı Kerim'e göre Yıldızlar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

²⁹⁶ el-En'âm 6/76-79.

²⁹⁷ *Kur'ân Yolu Tefsiri*, 2/430-431.

Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Bunlar, hiçbir kimsenin ölümü veya hayatı sebebiyle tutulmaz. Onları gördüğünüzde açılıncaya kadar Allah'a dua edin ve namaz kılın.”²⁹⁸

Günümüze doğru gelindiğinde modern çağda yaşayan insanların, kadim topluluklarda olduğu gibi yıldızlarla veya sair gök cisimleriyle ilişkilerinin sürdüğü görülmektedir. Bu durum tarihsel süreç içerisinde muhteva yönünden değişmemiş, aksine değişen sadece dış görünüş olmuştur. Hatta çoğu zaman kullanılan isimlerin dahi aynı kaldığı görülmektedir. Ezcümle yaşadığımız dünya standartları/îmkânları her ne kadar gün geçtikçe farklılık gösterse de insanoğlu yine aynı teklife muhatap olan bir canlıdır. Fıtrat yönüyle de hiç değişmemiş bir varlık olduğu temayüllerinden anlaşılmaktadır. Günümüz insanının astroloji ile ilgisinin, insan hayatına/kaderine etkisinin varlığına inanılan *burç* isimleriyle olduğu bilinmektedir.

Gündelik yaşantılarını, önemli işlerden tutun giyecekleri kıyafete kadar burçlarının özelliğine göre belirleyenler azımsanmayacak ölçüdedir. Burçlarla ilgili yapılan analiz ve yorumlara inananların sayısı oldukça fazladır. Hatta astrolojik bilgilerle ilgilenmeyenlerin çoğu en azından kendi doğdukları aya verilen burç adını bilmektedirler. Temel olarak astrolojik bilgilerin, bireyin kaderi üzerinde etkisi olduğu inancı hâkimdir. Aynı zamanda burçların kişinin karakterini/mizacını etkilediğine inanılır. Fakat bu düşünce Allah'ın (a.c.) el-Kâdîr ismini gölgelediğinden ötürü tevhid inancına aykırıdır. Dolayısıyla İslâm'da astroloji batıl inanç olarak isimlendirilmektedir. Günümüzde modernizmin bir getirisi olarak burçların sosyal medya araçları ile birlikte popülaritesinin arttığı görülmektedir. Modern toplumların ihtiyaçlarına yön verenler burçları da metalaştırmış ve halkın tüketimine sunmuşlardır. İnsan ürünü olan burçlar; toplumu etkilemekte, toplumsal bir unsur olarak da bireye yön verebilmektedir.²⁹⁹

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinden aktarılan hadis³⁰⁰ mütabi` diğer rivayetleri sırasıyla; Buhârî<sup>301</sup>, Ebû Dâvûd<sup>302</sup>, Nesâî<sup>303</sup>, Muvatta`³⁰⁴ ve Müsned³⁰⁵ hadis kaynaklarında

²⁹⁸ Buhârî, “Küsûf”, 15 (No. 1011); Müslim, “Küsûf”, 915.

²⁹⁹ Bk. Hakan Yapıcı, *Gündelik Hayatta Popüler Kültürel Bir Unsur Olarak Burçlar* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

³⁰⁰ Buhârî, “Sıfatı's-Salât”, 72 (No. 810); Müslim, “İmân”, 71.

³⁰¹ Buhârî, “İstiskâ”, 27 (No. 991); “Megâzî”, 33 (No. 3916); “Tevhid”, 35 (No. 7064).

³⁰² Ebû Dâvûd, “Tıb”, 22 (No. 3906).

³⁰³ Nesâî, “İstiskâ”, 16 (No. 1525).

³⁰⁴ Mâlik b. Enes, “Cuma”, 616.

³⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/282 (No. 17049); 28/293 (No. 17061).

geçmektedir. Metin itibariyle hadisin lafızlarında, anlam yönünden büyük farklılıkların olmadığı görülmektedir. Bazı yerlerde hadisin metni, konu bağlamında ihtisar edilmiştir.³⁰⁶

Tablo 1.8.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Buhârî 1. isnad	Abdullah b. Mesleme – Mâlik b. Enes – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır.
2.	Buhârî 2. isnad	İsmâil – Mâlik b. Enes – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat İsmâil'in sadûk olduğu ve ezberden rivayet ettiği bazı hadislerde hata yaptığı söylenmiştir. ³⁰⁷
3.	Buhârî 3. isnad	Hâlid b. Mahled – Süleyman b. Bilâl – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır. Ancak Hâlid b. Mahled'in sadûk olduğu, kendisinde Şîî eğilimi olduğu ve <i>ferd</i> hadislerinin bulunduğu söylenmiştir. ³⁰⁸
4.	Buhârî 4. isnad	Müsedded – Süfyân b. Uyeyne – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır. Ancak Süfyân b. Uyeyne'nin sika olmakla birlikte âhir ömründe hafızasında değişiklik meydana geldiği, bazen tedlîs yaptığı fakat sadece sika râvilerden rivayette bulunduğu söylenmiştir. ³⁰⁹
5.	Müslim	Yahyâ b. Yahyâ – Mâlik b. Enes – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır.
6.	Ebû Dâvûd	el-Ka'nebî – Mâlik b. Enes – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır.
7.	Nesâî	Kuteybe b. Saîd – Süfyân b. Uyeyne – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır.
8.	Muvatta`	Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır.

³⁰⁶ Bk. Buḥârî, “Tevhid”, 35 (No. 7064); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/282 (No. 17049).

³⁰⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 108. Bununla birlikte İbn Hacer; Buhârî ve Müslim'in İsmâil ile ihticâc ettiğini, aynı zamanda diğer hadis imamlarının da ondan rivayette bulunduklarını, İmam Ahmed ile Dârekutnî'nin (öl. 385/995) ondan hadis rivayet etmekte bir sakınca görmediklerini aktarmıştır. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime, 391.

³⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 190.

³⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 245.

9.	Müsned 1. isnad	Süfyân b. Uyeyne – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır.
10.	Müsned 2. isnad	Abdurrahman b. Mehdî – Mâlik b. Enes – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır.
11.	Müsned 3. isnad (önceki senedin tahvili)	İshak b. İsâ – Mâlik b. Enes – Sâlih b. Keysân – Ubeydullah b. Abdullah – Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (r.a.)	Râviler sikadır. Ancak İshak b. İsâ sadûktur. ³¹⁰

³¹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 102.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KÜFÜR KELİMESİNİN MECÂZÎ ANLAMDA GEÇTİĞİ HADİSLER

Bu bölümde, küfür lafzı geçmekle birlikte incelenen yorumlar ışığında küfürden kastın aslî küfür olmadığı tespit edilen hadisler yer almaktadır. Elbette bu hadislerden maksadın dinden çıkararak küfür olduğunu söyleyen görüşler de mevcuttur. Fakat söz konusu fikirler, nadir bulunmakta ve nasların genel delâletiyle paralellik arz etmemektedir.

2.1. Müslümana “Ey Kâfir!” Diye Seslenmek

Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “إِذَا قَالَ الرَّجُلُ لِأَخِيهِ يَا كَافِرُ، فَقَدْ بَاءَ بِهِ أَحَدُهُمَا/Bir adam kardeşine hitaben: ‘Ey kâfir!’ dediği zaman, ikisinden biri bu sıfatla dönmüş olur.”³¹¹

Buhârî, hadisleri tasnif ederken alelâde bir sınıflandırma yapmamış kendi fikhî görüşlerini açmış olduğu bab başlıklarında gizlemiştir. Dolayısıyla her hadisin yer aldığı bab başlığı ile bağlantısı olduğu gibi bab başlıklarının da altında bulunduğu kitapla ilişkisi bulunmaktadır. Müttetekun aleyh olan bu hadis, Buhârî’nin “Edeb” kitabında geçmektedir. Buhârî’nin, sadece hadislerin lafızlarını dikkate alarak bir ayrıma gitmediğini söylemek mümkündür. Hadisin şerhiyle ilgili ileride detaylıca zikredeceğimiz hususlardan biri Buhârî’nin bu hadisi neden bu kitaba dahil ettiğidir.

İbn Hacer, hadisi şerh ederken birkaç farklı durumdan bahsetmiştir. Ona göre bir kimse kardeşine kâfir dediğinde eğer bu sıfat karşıdaki kişide varsa küfür ithamı kendisine geri dönmez. Fakat tekfir eden kişinin herhalde günah işlemediği anlamı da çıkmaz. Bu durumda bilinmesi gerekenler şunlardır:

- Tekfir eden kimsenin amacı, karşıdaki kişinin veya başkalarının söz konusu amellerinin hükmünü belli etmek ve bu konuda onlara nasihat etmekse câiz olur.
- Eğer kasıt; incitmek, kınamak veya tahkir etmekse o halde câiz olmaz. Halbuki Müslüman, din kardeşinin hatasını örtmekle ve ona ihsan ilkesi üzerine nasihat etmekle yükümlüdür.
- Tekfir etmenin kaçınılmaz olduğu durumlarda bunu yapan kimse yumuşaklıkla yapmalıdır. Aksi takdirde karşı taraf yapmış olduğu fiilde ısrarcı hale gelebilir.³¹²

³¹¹ Buhârî, “Edeb”, 73 (No. 5752); Müslim, “İmân”, 60.

³¹² İbn Hacer el-Asşkalânî, *Fethu’l-Bârî*, 10/466.

Kâdî İyâz'ın İmam Mâlik'ten naklettiği görüşe göre bu hadis, müminleri tekfir eden Hâricîler'e yöneliktir. Fakat Ehl-i sünnet âlimlerine göre Hâricîler bid'atlarından dolayı tekfir edilmediklerinden bu görüş zayıf telakki edilmiştir. Yine de İmam Mâlik'in yorumunun bir yönüyle doğruluk payı bulunmaktadır: Hâricîlerden kimisi Peygamber'in (s.a.v.) cennetle müjdelediği sahâbeleri de tekfir etmişlerdir. Dolayısıyla bu durum Peygamber'in sözünü yalanlamak olduğundan onların bu hali küfre düştükleri mânasına gelir. Bu hadisin bir diğer yorumu ise Hâricîler henüz ortaya çıkmadan önce söylendiği için müminleri sakındırmak maksadı taşıdığıdır. Hadiste geçen “هٓ” lafzı başka rivayetlerde “هٓ” olarak geçmektedir.³¹³ Buradaki zamirden kasıt, kâfir olma durumunun iki taraftan birine dönmesi olabileceği gibi tekfir etme fiilinden doğabilecek günah ve sorumluluğun sözü söyleyene dönmesi de olabilir.³¹⁴

Aynî, hadisin şerhinde şöyle bir ayrıntıya değinmektedir: Tekfir söyleminin herhangi bir te'vile dayanması gerekmektedir. Aksi takdirde kişi, Peygamber'in (s.a.v.) “İkisinden birine döner.” sözüne muhatap olur. Dolayısıyla tekfir eden kişi bunu bir yoruma/sebebe dayanarak yapıyorsa o halde mazeretli görülür ve günahkâr sayılmaz. Gerekçe olarak Ömer'in Hâtıb b. Ebû Beltea'yı (r.anhumâ) münafık olarak görmesi ve onu öldürmek istemesi sonucunda Resûlullah'ın (s.a.v.) Ömer'i mâzur görmesi zikredilmektedir. Zira ihanet, zâhiren münafıkların özelliği olduğundan³¹⁵ ve yapılan eylem sonuçlandığı takdirde Peygamber'in (s.a.v.) gizliliğine çok önem verdiği bir işe zarar vereceğinden ötürü, Ömer (r.a.) Hâtıb'ı (r.a.) nifakla itham etmiştir. O, bunu yaparken elbette kendince bildiği naslardan yola çıkmıştır. “Peygamberimiz (s.a.v.), ‘*Bu nedir, ey Hâtıb?*’ diye sorduğunda Hâtıb şöyle cevap vermiştir: ‘Ey Allah'ın Resûlü, benim hakkımda acele etmeyin. Ben Kureyş'in içinden biriydim, onların asıl soyundan değildim. Kureyş'in, Mekke'de ailelerini koruyan akrabaları vardır. Benim için böyle bir şey olmadığından onların yanında kendimi koruyacak bir iyilik edinmek istedim. Vallahi, bu yaptığım da ne küfür ne de irtidat vardı.’”³¹⁶ Bundan ötürü Resûlullah (s.a.v.), Ömer'e “*Böyle söyleme. O, Bedir Gazvesi'ne katılmadı mı? Nereden biliyorsun? Belki Allah, Bedir'e katılanlara ‘Dilediğinizi yapın, sizi bağışladım.’ demiştir.*” diyerek Hâtıb'ı nifak zannından

³¹³ Buḥârî, “Edeb”, 73 (No. 5753).

³¹⁴ İbn Hacer el-Asḳalânî, *Fethu'l-Bârî*, 10/466.

³¹⁵ Buḥârî, “Vesâyâ”, 8 (No. 2598); Müslim, “İmân”, 107.

³¹⁶ Buḥârî, “Tefsir”, 368 (No. 4608); Müslim, “Sahâbenin Faziletleri”, 2494.

temize çıkarmış ve Ömer'i de sözünden dolayı mâzur görmüştür.³¹⁷ Ayrıca Ömer'e (r.a.) bunun dışında bir ifade kullanmamıştır.³¹⁸

Akla şöyle bir düşüncenin gelmesi muhtemeldir: “Ömer, Müslüman kardeşine kâfir değil münafık dedi. Dolayısıyla bu olay, kardeşine kâfir diyen bir kimsenin mazeretine delil olmaz.” Fakat muhkem naslarla sabit olduğu üzere âkıbet yönünden münafıklar, dünyada iken kâfir hükmü görenlerden ahirette daha aşağıda olacaklardır.³¹⁹ Dünyada Müslüman hükmü görmelerinin sebebi ise küfürlerini gizlemeleridir. Ayrıca buna benzer olaylardan biri İfk Hadisesi'nde Üseyd b. Hudayr'ın Sa'd b. Ubâde'ye (r.anhumâ) sarf ettiği bir sözden ötürü “Yalan söyledin... Çünkü sen münafıkları koruyan bir münafıksın.”³²⁰ demesidir. İlâveten Muâz b. Cebel'in (r.a.) yatsı namazında Bakara sûresini okumaya başlaması üzerine, bir adamın arkasında namaz kılarken mazereti sebebiyle namazını hafifletmesi olayında da benzer bir durum görülmüştür. Muâz, bu adamla karşılaştığında ona şöyle demiştir: “Sen münafık oldun.” Peygamberimiz (s.a.v.), bu olayda Muâz'ı şu sözlerle mazur görmüştür: “*İnsanları fitneye mi sürükledin?*” Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v.), Muâz'a imamlık yaptığı namazları hafifletmesini emretmiştir.³²¹ Netice itibarıyla bu yaşananların hiçbirinde Peygamber'in (s.a.v.) iki taraftan birini, itham edilen ifadeyle vasıflandırdığı bilinmemektedir.

Nevevî de aynı şekilde bu hadisin zahiri ile anlaşılmaması gerektiğinden bahsetmiştir. Çünkü Ehl-i sünnet'in ortak görüşüne göre Müslüman, büyük günahlar sebebiyle tekfir edilmez. Bir kimse, İslâm dininin bâtil olduğunu düşünmediği halde bir başkasına kâfir derse bu durum; kendisini küfre düşürmez. Dolayısıyla bu hadis, âlimler tarafından *müşkil* olan hadisler arasında zikredilmiştir.³²²

Tekfir meselesi, bireyin din kardeşinin inancı hakkında düşünmeden yargıda bulunmasının veya öfke anında kolaylıkla yanlış ifadeler kullanmasının önüne geçmek amacıyla belirli şartlarla sınırlandırılmıştır. Bu şartlar, insanların sert tabiatlarından veya öfke anında kolaylıkla söylenen sözlerden kaynaklanabilecek yanlış anlamaların engellenmesi açısından önemlidir. Binaenaleyh söz konusu hadisi değerlendirirken şunları söylemek

³¹⁷ Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Ḥaṭṭâb el-Bustî el-Ḥaṭṭâbî, 'A'lâmu'l-Ḥadîs, thk. Muhammed b. Sa'd b. 'Abdurrahmân Âli Su'ûd (b.y.: y.y., 1409/1988), 1/176-177.

³¹⁸ Bedruddîn el-'Aynî, 'Umdetu'l-Kârî, 22/157.

³¹⁹ en-Nisâ 4/145.

³²⁰ Buḥârî, “Megâzî”, 32 (No. 3910); Müslim, *Şaḥîhu Müslim*, “Tövbe”, 2770.

³²¹ Ḥaṭṭâbî, 'A'lâmu'l-Ḥadîs, 1/177.

³²² Nevevî, *el-Minhâc*, 2/49.

mümkündür: Peygamber’in (s.a.v.) “iki kişiden birine döner” sözü daha ziyade insanları sakındırmak içindir. Hiçbir Müslümanın bir diğer Müslümanı; elinde apaçık bir delil olmadan, tüm şartlar yerine gelmeden ve engeller de ortadan kalkmadan önce tekfir etmesi mümkün değildir. Bu durum, Buhârî’nin de ilgili hadise yer verdiği kitap başlığından anlaşılacağı üzere İslâm ahlâkıyla bağdaşmaz.

Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’lerinden nakledilen bu hadisin³²³ mütabi` diğer rivayetleri sırasıyla; Buhârî<sup>324</sup>, Müslim<sup>325</sup>, Ebû Dâvûd<sup>326</sup> Tirmizî<sup>327</sup> Muvatta`³²⁸ ve Müsned³²⁹ hadis kaynaklarında geçmektedir. Metin yönünden anlamı tamamıyla değiştirecek lafız farklılıkları görülmemektedir. Fakat bazı rivayetlerde “إِذَا قَالَ الرَّجُلُ لِأَخِيهِ”³³⁰ lafzı yerine, “أَيُّمَا رَجُلٍ قَالَ لِأَخِيهِ”³³¹ ifadesi geçmektedir. Bu durum, az da olsa kastedilen anlamı özelden genele hamletmektedir.

Tablo 2.1.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Buhârî 1. isnad	Zühlî ve Ahmed b. Saîd – Osman b. Ömer – Ali b. Mübârek – Yahyâ b. Ebû Kesîr – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadîr. Ancak Ali b. Mübârek’in sika olmakla birlikte Kûfelîler’in ondan aktardığı hadislerde bazı problemler olduğu ³³² Yahyâ b. Ebû Kesîr’in de sika olmakla birlikte tedlîs ve irsâl yaptığı söylenmiştir. ³³³
2.	Buhârî 2. isnad	İsmâîl b. Îsâ – Mâlik b. Enes – Abdullah b. Dînâr – Abdullah b. Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadîr. Ancak İsmâîl b. Îsâ’nın sadûk olduğu ve hafızasından rivayet ettiği bazı hadislerde hata ettiği ³³⁴ , fakat

³²³ Buhârî, “Edeb”, 73 (No. 5752); Müslim, “İmân”, 60.

³²⁴ Buhârî, “Edeb”, 73 (No. 5753).

³²⁵ Müslim, “İmân”, 60. Bir önceki rivayetle aynı yerde geçmektedir. Sened ve metin farklılıkları sebebiyle tekrar zikretmek gerekmektedir.

³²⁶ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16 (No. 4687).

³²⁷ Tirmizî, “İmân”, 16 (No. 2637).

³²⁸ Mâlik b. Enes, “Câmi”, 2069.

³²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 8/314 (No. 4687); 8/367 (No. 4745); 9/73 (No. 5035); 9/98 (No. 5077); 9/200 (No. 5259); 9/200 (No. 5260); 10/84 (No. 5824); 10/147 (No. 5914); 10/158 (No. 5933); 10/380 (No. 6280).

³³⁰ Buhârî, “Edeb”, 73 (No. 5752); Müslim, “İmân”, 60.

³³¹ Buhârî, “Edeb”, 73 (No. 5753); Müslim, “İmân”, 60 Bk. ikinci rivayet.

³³² İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 404.

³³³ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 596.

³³⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 108.

			Buhârî ve Müslim'in ondan hadis aktardıkları söylenmiştir. ³³⁵
3.	Müslim 1. isnad	İbn Ebû Şeybe – Muhammed b. Bişr ve Abdullah b. Nümejr – Ubeydullah b. Ömer – Nâfi' – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.
4.	Müslim 2. isnad	Yahyâ b. Yahyâ et-Temimî, Yahyâ b. Eyyûb, Kuteybe b. Saîd ve Ali b. Hucr – İsmâil b. Ca'fer – Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.
5.	Ebû Dâvûd	Osman b. Ebû Şeybe – Cerîr b. Abdülhamîd – Fudayl b. Gazvân – Nâfi' – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.
6.	Tirmizî	Kuteybe b. Saîd – Mâlik b. Enes – Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.
7.	Muvatta`	Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır. Rivayet <i>sünâî</i> olup diğer isnadlara kıyasla en âlî olanıdır.
8.	Müsned 1. isnad	Yahyâ b. Saîd el-Kattân – Süfyân es-Sevrî – Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.
9.	Müsned 2. isnad	Ya'lâ b. Ubeyd – Fudayl b. Gazvân – Nâfi' – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır. Fakat Ya'lâ b. Ubeyd'in sika olmakla birlikte Sevrî'den aktardığı rivayetlerde zayıflık (lîn) olduğu söylenmiştir. ³³⁶
10.	Müsned 3. isnad	Muhammed b. Ca'fer – Şu'be b. Haccâc – Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.
11.	Müsned 4. isnad	Haccâc b. Muhammed – Şu'be b. Haccâc – Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır. Bu senedi İmam Ahmed'in oğlu Abdullah (öl. 290/903), <i>vicâde</i> yoluyla nakletmiştir. ³³⁷
12.	Müsned 5. isnad	Vekî' b. Cerrâh – Süfyân es-Sevrî – Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.
13.	Müsned 6. isnad	Vekî' b. Cerrâh – Fudayl b. Gazvân – Nâfi' – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.

³³⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, thk. İbrâhîm ez-Zeybek - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1326/1908), 1/157.

³³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 609.

³³⁷ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/98 (No. 5077) "وَجَدْتُ فِي كِتَابِ أَبِي", Babamın kitabında buldum.

14.	Müsned 7. isnad	Affân b. Müslim – Sahr b. Cüveyriye – Nâfi' – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır. İmam Ahmed, Sahr'ın son derece sika olduğunu söylemiştir. Fakat el-Kattân; onun, kitabını kaybedip sonradan bulduğunu belirterek eleştiride bulunmuştur. ³³⁸
15.	Müsned 8. isnad	Müemmel b. İsmâil – Süfyân es-Sevrî – Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır. Fakat Müemmel b. İsmâil'in sadûk olmakla birlikte hıfzının iyi olmadığı belirtilmiştir. ³³⁹
16.	Müsned 9. isnad	İshak b. İsâ – Mâlik b. Enes – Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.
17.	Müsned 10. isnad	Abdullah b. Nümeyr ve Hammâd b. Üsâme – Ubeydullah b. Ömer – Nâfi' – İbn Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.

2.2. Mümine Küfür İsnad Etmek

Sâbit b. Dahhâk'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“مَنْ خَلَفَ بِمِلَّةٍ غَيْرِ الْإِسْلَامِ كَاذِبًا فَهُوَ كَمَا قَالَ، وَمَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ بِشَيْءٍ عُذِّبَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ، وَلَعْنُ الْمُؤْمِنِ كَقَتْلِهِ، وَمَنْ”* *Her kim İslâm dini dışında bir millet üzerine yalan yere yemin ederse söylenen şey gibidir. Ve kim kendini bir şeyle öldürürse o şeyle cehennem ateşinde azap edilir. Bir mümine lanet etmek onu öldürmek gibidir. Bir mümine küfür isnad etmek de onu öldürmek gibidir.*³⁴⁰

Hadiste geçen “مِلَّةٍ” ifadesinden kastedilen dindir. İbn Battâl'a göre, başka bir din üzerine yemin eden kimse bunu kasıtlı bir şekilde yapmışsa kâfir olma riski taşır. Aksi takdirde küfür hükmünü doğurmaz. Başka bir din üzerine yemin etmek, “Eğer şöyle yaparsam yahudi olurum.” demek gibidir. Bir kimse böyle bir söz söylemekle yalancı durumuna düşer. Yoksa yahudi olmaz. Kâdî Beyzâvî (öl. 685/1286) “söylenen şey gibi olmak” ifadesinden, o dine mensup olanların çekeceği azap ile cezalanmak anlamının kastedilmiş olma ihtimalinden bahsetmiştir.³⁴¹ Hadisten çıkan sonuç, insanları bu tür durumlardan uzaklaştırmak için ağır bir

³³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 274.

³³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 555.

³⁴⁰ Buḥârî, “Edeb”, 73 (No. 5754).

³⁴¹ Bedruddîn el-‘Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, 22/158.

uyarı mahiyetinde olduğudur.³⁴² Aynı zamanda bir mümine küfür isnad etme konusu müstakil olarak önceki başlıkta geçmişti.

Bu hadisin mütabi` rivayetleri Buhârî³⁴³ ve Müsned³⁴⁴ kaynaklarında bulunmaktadır. Hadisin içerdiği bilgilerin yalnız *Müsned*'de sıralama yönüyle diğer iki rivayetten ayrılması dışında metinler, muhteva itibariyle neredeyse birebir aynıdır.

Tablo 2.2.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Buhârî 1. isnad	Muhammed b. Beşşâr – Osman b. Ömer – Ali b. Mübârek – Yahyâ b. Ebû Kesîr – Ebû Kılâbe – Sâbit b. Dahhâk (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ebû Kılâbe'nin sika olmakla birlikte çokça irsâl yaptığı söylenmiştir. ³⁴⁵
2.	Buhârî 2. isnad	Mûsâ b. İsmâil – Vüheyb b. Hâlid – Eyyûb es-Sahtiyânî – Ebû Kılâbe – Sâbit b. Dahhâk (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Vüheyb b. Hâlid'in sika olmakla birlikte ömrünün sonlarına doğru hıfzında az da olsa zayıflama olduğu söylenmiştir. ³⁴⁶
3.	Buhârî 3. isnad	Muallâ b. Esed – Vüheyb b. Hâlid – Eyyûb es-Sahtiyânî – Ebû Kılâbe – Sâbit b. Dahhâk (r.a.)	Râviler sikadır.
4.	Müsned	Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Yezîd b. Hârûn – Hişâm ed-Düstüvâî – Yahyâ b. Ebû Kesîr – Ebû Kılâbe – Sâbit b. Dahhâk (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Hişâm ed-Düstüvâî'nin sika olmakla birlikte Kaderîlik ile itham edildiği söylenmiştir. ³⁴⁷

2.3. Namazla Zekâtı Birbirinden Ayırmak

Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle buyurmuştur: “لَمَّا تُوفِّي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، وَكَفَرَ مَنْ كَفَرَ مِنَ الْعَرَبِ، فَقَالَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: كَيْفَ تُقَاتِلُ النَّاسَ؟ وَقَدْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (أَمَرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، فَمَنْ قَالَهَا فَقَدْ عَصَمَ مِنِّي مَالَهُ وَنَفْسَهُ إِلَّا بِحَقِّهِ، وَحِسَابُهُ عَلَى اللَّهِ). فَقَالَ: وَاللَّهِ لَأُقَاتِلَنَّ مَنْ فَرَّقَ بَيْنَ الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ، فَإِنَّ الزَّكَاةَ حَقُّ الْمَالِ، وَاللَّهُ لَوْ مَنَعُونِي عَنْهَا كَانُوا يُؤَدُّونَهَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ

³⁴² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 10/515.

³⁴³ Buhârî, “Edeb”, 44 (No. 5700); “Eymân ve'n-nüzûr”, 6 (No. 6276).

³⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/312 (No. 16385).

³⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 304.

³⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 586.

³⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 573.

عليه وسلم لَقَاتِلُكُمْ عَلَىٰ مَنَعِيهَا. قَالَ عُمَرُ رضي الله عنه: فَوَاللَّهِ مَا هُوَ إِلَّا أَنْ قَدْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَ أَبِي بَكْرٍ رضي الله عنه،
Resûlullah (s.a.v.) vefat ettiğinde ve Ebû Bekir (r.a.) halife olduğunda
Araplardan küfre girenlerden bir kısmı kâfir oldu. Bunun üzerine Ömer (r.a.) dedi ki: ‘İnsanlarla nasıl savaşabilirsin? Halbuki Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘Bana, insanlar ‘Lâ ilâhe illallah’ deyinceye kadar onlarla savaşmam emredildi. Kim bunu söylerse, (İslâm’ın) hakkı dışında malını ve canını benden korumuş olur, onun hesabı ise Allah’a aittir.’ Ebû Bekir (r.a.) dedi ki: ‘Vallahi, namaz ile zekât arasında ayırım yapanlarla savaşacağım. Çünkü zekât, malın hakkıdır. Vallahi, Resûlullah’a (s.a.v.) verdikleri bir dişi oğlağı bile bana vermekten kaçınırlarsa onu vermemeleri yüzünden onlarla savaşırım.’ Ömer (r.a.) dedi ki: ‘Vallahi, Allah Ebû Bekir’in göğsünü açıp rahatlatmış, böylece bu işin hak olduğunu anladım.’”³⁴⁸

Peygamber’in (s.a.v.) vefatıyla birlikte ridde hadisleri gerçekleşti. İrtidat edenler iki sınıfa ayrılmaktaydı. Bunlardan ilki İslâm dininden çıkıp küfre girenlerdir. Hadiste geçen “Araplardan küfre girenlerden bir kısmı kâfir oldu.” sözünden kastedilen bu gruptur. Bu kesim de kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Birincisi Müseylimetülkezzâb’ın nübüvvet iddiasını doğrulayanlar, ikinci sınıf ise henüz Peygamber (s.a.v.) hayattayken peygamberlik iddiasını başlatan Esved el-Ansî’yi tasdik edenler idi. Bu iki zümre de Peygamber’in (s.a.v.) nübüvvetini inkâr eden ve O’nun dışında başka kimseleri kendilerine peygamber kabul edenlerdir. Dolayısıyla Ebû Bekir (r.a.) onlarla savaştı ve iki yalancıyı da öldürerek birliklerini bozmuş oldu.³⁴⁹

Hadisteki küfür ehlinden kastedilen ikinci sınıfın ilki ise namaz ve zekât gibi şer’î bazı hükümleri terk edip reddeden irtidat ehlidir. Bunlar Câhiliye hallerine geri dönmüşlerdir. Hatta o dönemde yeryüzünde Mekke, Medine ve Bahreyn’de yer alan Cuvâsâ dışında Allah’a (a.c.) secde edildiği bilinen bir mescid kalmamıştır. İkinci sınıf ise, namaz ile zekâtın arasını ayıran; namazı kabul etmekle birlikte, zekâtın farzietini ve halifeye ödenmesini inkâr eden bağı ehli kimselerdi. Bağy ismi daha sonra verilmiştir. Bu kesimin içerisinde zekâtlarını halifeye vermek isteyenler (Yerbû’oğulları gibi) de vardı. Fakat kabile reisleri onları alıkoymuş ve imama vermek üzere toplanan zekâtı kendi aralarında pay etmişlerdi. Bu zümrenin varlığından ötürü Ömer (r.a.), Ebû Bekir’in (r.a.) düşüncesinin aksine görüş belirtmiş ve Peygamber’in (s.a.v.) hadisini hatırlatmak istemiştir. Böyle yapmakla Ömer (r.a.), hadisin zahirine göre bir fikir beyan

³⁴⁸ Buḥârî, “Zekât”, 1 (No. 1335); Müslim, “İman”, 20 Müslim’in rivayetinde keçi yavrusu yerine “عَقَال” yani deve yuları ifadesi geçmektedir.

³⁴⁹ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/202.

etmiş fakat Ebû Bekir (r.a.) “Zekât malın hakkıdır.” sözüyle kan ve malın korunma şartlarını zikretmiştir.³⁵⁰

Sahâbenin (r.anhum) kâfir dediği kimseler; nübüvvet iddiasında bulunan yalancıları tasdik eden, namaz ve zekât gibi şer’î hükümleri terk edip inkâr eden kimselerdir. Dinin asıllarını kabul etmekle birlikte zekâtı vermeyen kimseler ise bağı ehli olarak görülmüştür. Fakat dinden dönenlerin bazı amellerine muvafakat etmeleri dolayısıyla mürted ismi onlara da bulaşmıştır.³⁵¹

Peygamber’in (s.a.v.) vefatından sonra zekât vermeyi reddedenler bunu bir te’vile binaen yapmışlardır. Onlara göre, “*Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al! Bir de onlar için dua et; çünkü senin duan onlara huzur verir...*”³⁵² âyetinin muhatabı Resûlullah’tır. O’nun (s.a.v.) dışında hiç kimse insanlardan zekât almak suretiyle onları arındıramaz ve yapacakları dua da Allah Resûlü’nün (s.a.v.) duasının yerini tutmaz. Fakat bu te’vil ve kıyas birkaç sebepten ötürü bâtil olmaktadır. Kur’ân’da hitapların üç farklı şekilde geldiği görülmektedir.

- 1- Hitabından da anlaşılacağı üzere herkesi kapsayan: “*Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi...*”³⁵³, “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman...*”³⁵⁴ formundaki âyetlerdir.
- 2- Hitabın yalnız Resûlullah’a (s.a.v.) ait olduğu ve başka kimseleri hariçte bırakan “*Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl...*”³⁵⁵, “*...diğer müminlere değil, sırf sana mahsus olmak üzere, onu da sana helâl kıldık.*”³⁵⁶ türevdeki âyetlerdir.
- 3- Hitabın Allah Resûlü’ne (s.a.v.) yönelik olduğu, fakat O’nunla birlikte herkesi kapsayan; “*Kur’ân okuyacağın vakit, o kovulmuş şeytandan Allah’a sığın.*”³⁵⁷, “*Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namazı*

³⁵⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/202-203.

³⁵¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/204.

³⁵² et-Tevbe 9/103.

³⁵³ el-Bakara 2/183.

³⁵⁴ el-Mâide 5/6.

³⁵⁵ el-İsrâ 17/79.

³⁵⁶ el-Ahzâb 33/50.

³⁵⁷ en-Nahl 16/98.

kıl...”³⁵⁸ şeklindeki âyetlerdir. Bu yüzdendir ki Tevbe sûresinde geçen zekâtla ilgili âyet, Peygamber (s.a.v.) ile birlikte bütün ümmeti kapsamaktadır. Çünkü teklife konu olan ameller, O’nun (s.a.v.) örnekliğinde yapılmalıdır. Ayrıca devlet imamının ve zekât memurunun da zekât veren kimselere dua etmesi imkân dahilindedir. Her kime olursa olsun zekât verenlerin, Resûlullah’ın (s.a.v.) müjdesine mazhar olmaları umulur. Bazen de “*Şayet sana indirdiklerimizden şüphelenen varsa, senden önce kitabı okuyanlara sor. Rabbinden sana gelen, gerçeğin ta kendisidir, sakın şüphelenenlerden olma!*”³⁵⁹ âyetinde olduğu gibi hitap O’nadır (s.a.v.) fakat bahsedilen durumu Allah Resûlü’ne yakıştırmak mümkün olmadığı için esas muhatap başka kimseler olarak kabul edilmiştir.³⁶⁰

Ridde olaylarının yaşandığı dönemde zekâtı inkâr edip vermeyi reddedenler ile daha sonraları zekâtı inkâr edenlerin aynı kategoriye dahil edilmediği söylenmiştir. Bugün zekâtı inkâr eden kişi Müslümanların icmâıyla kâfir olur. Bunun sebebi ise o dönemde insanlar henüz yeni İslâm ile tanışmışlardı. Şer’î hükümleri tam mânasıyla öğrenmemiş olmaları mümkündür. Aynı zamanda nesh dolayısıyla değişen hükümlerin üzerinden uzun zaman geçmemiştir. Fakat günümüzde İslâm’ın bütün hükümleri yayılmıştır. Âlim ve cahil herkes bu bilgileri edinme konusunda aynı imkânlarla sahiptir. Dolayısıyla bir kimsenin zekât hükmünü inkâr etmek için başvuracağı herhangi bir te’vilin kesinlikle geçersiz olduğu belirtilmiştir.³⁶¹

Ömer’in (r.a.) Ebû Bekir’e (r.a.), karşı görüşü savunmak için söylediği hadisin bazı varyantlarında “zekât” ibaresi de yer almaktadır. Ebû Hüreyre’nin (r.a.) anlattığı olayda zikredilen hadiste zekâttan bahsetmemiş olması o esnada Ebû Bekir ve Ömer (r.anhumâ) arasında geçen hadisenin odak noktası olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca bu durum, mecliste bulunanların bu hadisin tam metnine vâkıf olabilecekleri düşüncesinden de kaynaklanmış olabilir. Söz konusu ilâvenin bulunduğu Abdullah b. Ömer (r.anhumâ) tarafından rivayet edilen hadiste, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*İnsanlarla, Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın Resûlü olduğuna şehadet edinceye, namazı kılincaya ve zekâtı verinceye kadar savaşmakla emrolundum.*”³⁶² Bu hadisten hareketle şunları söylemek mümkündür: Şayet Ebû Bekir (r.a.), bu hadisi biliyor olsaydı hadis varken kıyası delil olarak

³⁵⁸ el-İsrâ 17/78.

³⁵⁹ Yûnus 10/94.

³⁶⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/204-205.

³⁶¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/205.

³⁶² Buḥârî, “İmân”, 15 (No. 25); Müslim, “İmân”, 22.

kullanmazdı. Ömer (r.a.), bu hadisten haberdar olsaydı Ebû Bekir’e kesinlikle itiraz etmezdi. Tüm bunlardan anlaşılmaktadır ki söz konusu sahâbe (r.anhum) dahi olsa her hadisin söylendiği ortamda bulunmak veya işitilse bile her hadisi ezberlemek mümkün olmayabilir.³⁶³

Hadisler arasındaki lafız farklılıklarının sebebi Hattâbî’ye göre, hadislerin ifade ettiği anlamlardan kaynaklanmaktadır. Ona göre “Lâ ilâhe illallah” sözünü söylemek putperestler için zimmet şartıdır. Yoksa bu hadisten Ehl-i kitap olanlar kastedilmemektedir. Zira onlar zaten Allah’tan (a.c.) başka ilah yoktur sözünü söylerler. Kâdî İyâz’a göre de söz konusu şartın koşulduğu kişiler Arap müşrikleri, putperest ve tevhidi kabul etmeyen kimselerdir. Bunun dışında kâfir iken de ‘lâ ilâhe illallah’ diyenlerden sadece bu kelime kabul edilmez. Nevevî ise ek olarak Resûlullah’ın (s.a.v.) getirdiklerinin tümüne iman etmeyi Ebû Hüreyre’nin (r.a.) rivayet ettiği “...Allahtan başka ilah olmadığına şehadet edinceye, bana ve getirdiğim şeylere iman edinceye kadar...”³⁶⁴ hadisinden yola çıkarak şart koşturmuştur.³⁶⁵

Canların ve malların korunmasıyla ilgili zekât lafzının geçtiği hadisin içerisinde küfür lafzı yer almadığı için bu hadisi ayrıca konu başlığı olarak ele almadık. Fakat hem buradaki konuyla ilgili olması hem de anlamında küfre değinilen ifadelerin bulunmasından ötürü kısaca değinmemiz gerekmektedir. Buhârî bab başlığı olarak “Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın.”³⁶⁶ âyetini zikrettiği yerde bu hadisi ele almıştır.³⁶⁷ İbn Hacer’e göre bu hadis, âyette geçen tövbenin tefsiridir. Tövbeden kasıt küfürden tevhide dönmektir. Aynı zamanda bu hadisin Mürcie’ye reddiye niteliği taşıdığını söylemiştir. Zira onlar amelsiz imanın makbûl olacağını savunmuşlardır.³⁶⁸

Bu başlıkta incelediğimiz rivayetlerde görülmektedir ki İslâm’da inkâr etmeksizin amellerin terki, hakkında sahih ve sarih delil bulunmadığı sürece küfür sebebi değildir. Bazı amellerin terki kişiyi sorumlu yaparken bazıları ise toplumsal sâiklerden ötürü siyasî otorite müdahalesini gerekli kılmıştır.³⁶⁹

³⁶³ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/205-206.

³⁶⁴ Müslim, “İmân”, 21.

³⁶⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/206-207.

³⁶⁶ et-Tevbe 9/5.

³⁶⁷ Buhârî, “İmân”, 15 (No. 25).

³⁶⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 1/75.

³⁶⁹ Tirmizî, “İmân”, 9 (No. 2622).

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinden nakledilen rivayetin³⁷⁰ mütabi` varyantları sırasıyla; Buhârî³⁷¹, Ebû Dâvûd³⁷², Tirmizî³⁷³, Nesâî³⁷⁴ ve Müsned³⁷⁵ hadis kitaplarında geçmektedir. Bu rivayetlerin tamamında Ebû Bekir ile Ömer (r.anhumâ) arasında geçen konuşma yer almaktadır. Rivayetler arasında metin yönüyle önemli farklılıkların bulunmadığını söylemek mümkündür. Yalnız aktarılacak iki isnadın diğer varyantlardan önemli ölçüde farklı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu hususlara ilgili rivayetin isnadının aktarılacağı sırada değinilecektir.

Tablo 2.3.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Buhârî 1. isnad	Ebü'l-Yemân – Şuayb b. Ebû Hamza – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
2.	Buhârî 2. isnad	Ebü'l-Yemân – Şuayb b. Ebû Hamza – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Önceki isnadla birebir aynıdır.
3.	Buhârî 3. isnad (önceki senedin tahvili)	Leys b. Sa`d - Abdurrahman b. Hâlid – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Yalnız Abdurrahman b. Hâlid'in sadûk olduğu söylenmiştir. ³⁷⁶
4.	Buhârî 4. isnad	Yahyâ b. Bükeyr – Leys b. Sa`d – Ukayl – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Yahyâ b. Bükeyr'in sika olmakla birlikte Mâlik b. Enes'ten semâi konusunda eleştirilmiştir. ³⁷⁷
5.	Buhârî 5. isnad	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa`d – Ukayl – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
6.	Müslim	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa`d – Ukayl – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Buhârî'nin son isnadıyla birebir aynıdır.
7.	Ebû Dâvûd 1. isnad	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa`d – Ukayl – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Buhârî'nin son isnadıyla birebir aynıdır.

³⁷⁰ Buhârî, "Zekât", 1 (No. 1335); Müslim, "İman", 20.

³⁷¹ Buhârî, "Zekât", 39 (No. 1388); "İstîbâbetü'l-mürteddîn", 3 (No. 6526); "İ'tisâm bi'l-kitâb ve's-sünne", 2 (No. 6855).

³⁷² Ebû Dâvûd, "Zekât" (No. 1556); 1 (No. 1557).

³⁷³ Tirmizî, "İman", 1 (No. 2607).

³⁷⁴ Nesâî, "Zekât", 3 (No. 2443); "Cihâd", 1 (No. 3091); (No. 3092); (No. 3093); (No. 3094); "Tahrîmu'd-dem", 1 (No. 3969); (No. 3970); (No. 3971); (No. 3973); (No. 3975).

³⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 1/229 (No. 67); 1/270 (No. 117); 1/358 (No. 239); 1/417 (No. 335); 15/286 (No. 9475); 16/489 (No. 10840).

³⁷⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 339.

³⁷⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 592.

8.	Ebû Dâvûd 2. İsnad	İbnü's-Serh ve Süleyman b. Dâvûd – İbn Vehb – Yûnus b. Yezîd – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Yûnus b. Yezîd'in sika olmakla birlikte rivayetlerinde hatalara rastlandığı, yalnız Zührî'den aktardığı rivayetlerde nadir hata yaptığı söylenmiştir. ³⁷⁸
9.	Tirmizî	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa'd – Ukayl – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Buhârî'nin son isnadıyla birebir aynıdır.
10.	Nesâî 1. isnad	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa'd – Ukayl – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Buhârî'nin son isnadıyla birebir aynıdır.
11.	Nesâî 2. isnad	Kesîr b. Ubeyd – Muhammed b. Harb – Zübeydî – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
12.	Nesâî 3. isnad	Ahmed b. Muhammed b. Mugîre – Osman b. Saîd – Şuayb b. Ebû Hamza – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Ahmed b. Muhammed b. Mugîre'nin sadûk olduğu söylenmiştir. ³⁷⁹
13.	Nesâî 4. isnad (önceki senedin tahvili)	Kesîr b. Ubeyd – Bakıyye b. Velîd – Şuayb b. Ebû Hamza – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Bakıyye b. Velîd'in sadûk olduğu, çokça tedlîs yaptığı ve zayıf râvilerden rivayet aktardığı söylenmiştir. ³⁸⁰
14.	Nesâî 5. isnad	Ahmed b. Süleyman – Müemmel b. Fadl – Velîd b. Müslim – Şuayb b. Ebû Hamza ve Süfyân b. Uyeyne – Zührî – Saîd b. Müseyyeb – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Velîd b. Müslim'in sika olmakla birlikte çokça tedlîs ve <i>tesviye</i> yaptığı söylenmiştir. ³⁸¹
15.	Nesâî 6. isnad ³⁸²	Muhammed b. Beşşâr – Amr b. Âsım – İmrân Ebû'l-Avvâm – Ma'mer b. Râşid – Zührî – Enes b. Mâlik (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Amr b. Âsım'ın sadûk olduğu ve hafızasında bazı zayıflıklar bulunduğu ³⁸³ , İmrân Ebû'l-

³⁷⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 614.

³⁷⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 84.

³⁸⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 126.

³⁸¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 584.

³⁸² Bu isnadla gelen rivayette, Ebû Bekir'in (r.a.) Ömer'e (r.a.) verdiği cevapta; "Şüphesiz ki Allah Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'İnsanlar Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah diyinceye, namazı kılincaya ve zekâtı verinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum...'” şeklinde diğer rivayetlerin metinlerinde bulunmayan bir ifade yer almaktadır. Hadiste geçen zekât hususunu Ebû Bekir (r.a.) zikretmektedir. Dolayısıyla isnadı daha sağlam olan rivayetlere muhalif bir metin olduğu görülmektedir. Ayrıca Nesâî; Ebû'l-Avvâm'ın hadislerde sağlam biri olmadığını, hadisin hatalı olduğunu ve daha öncesinde Zührî - Ubeydullah b. Abdullah - Ebû Hüreyre (r.a.) isnadıyla ele aldığı rivayetin daha doğru olduğunu belirtmiştir. Bk. Nesâî, "Cihâd", 1 (No. 3094).

³⁸³ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 423.

			Avvâm'ın da sadûk olduğu, vehminin olduğu ve Haricî görüşlerinin bulunmasıyla itham edildiği söylenmiştir. ³⁸⁴
16.	Nesâî 7. isnad ³⁸⁵	Muhammed b. Beşşâr – Amr b. Âsım – İmrân Ebü'l-Avvâm – Ma`mer b. Râşid – Zührî – Enes b. Mâlik (r.a.)	İsnad ve metin bir öncekiyle tamamen aynıdır.
17.	Nesâî 8. isnad	Kuteybe b. Saîd – Leys b. Sa`d – Ukayl – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Nesâî'nin ilk isnadıyla, dolayısıyla Buhârî'nin son isnadıyla birebir aynıdır. Nesâî, küçük farklılıklar dışında metni neredeyse birebir aynı zikretmiştir.
18.	Nesâî 9. isnad	Ziyâd b. Eyyûb – Muhammed b. Yezîd – Süfyân b. Hüseyin – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Süfyân b. Hüseyin'in sika olmakla birlikte Zührî'den aktardığı rivayetlerin dışında güvenilirliği söz konusu olmuştur. ³⁸⁶
19.	Nesâî 10. isnad	Ahmed b. Muhammed b. Mugîre – Osman b. Saîd – Şuayb b. Ebû Hamza – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
20.	Nesâî 11. isnad	Ahmed b. Süleyman – Müemmel b. Fadl – Velîd b. Müslim – Şuayb b. Ebû Hamza ve Süfyân b. Uyeyne – Zührî – Saîd b. Müseyyeb – Ebû Hüreyre (r.a.)	Nesâî'nin 5. isnadıyla aynıdır. Metin yönüyle de neredeyse birebir aynı olduğunu söylemek mümkündür.
21.	Müsned 1. isnad	Muhammed b. Yezîd – Süfyân b. Hüseyin – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
22.	Müsned 2. isnad	İsâm b. Hâlid ve Ebü'l-Yemân – Şuayb b. Ebû Hamza – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat İsâm b. Hâlid'in sadûk olduğu söylenmiştir. ³⁸⁷
23.	Müsned 3. isnad	Abdürrezzâk b. Hemmâm – Ma`mer b. Râşid – Zührî –	Râviler sikadır. Fakat Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın sika olmakla birlikte Şîi

³⁸⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 429.

³⁸⁵ Bu ve bir önceki isnadın dışında konuyla ilgili zikredilen mütabî rivayetlerin hiçbirinde savaşmamak için şart koşulan: "Lâ ilâhe illallah/Lâ ilâhe illallah, Muhammedün resûlullah" lafızlarından başkası bulunmamaktadır. Bu da Ebû Hüreyre (r.a.) kanalıyla gelen rivayetlerin tamamının aynı olduğunu, yalnız Enes b. Mâlik (r.a.) kanalıyla zikredilen hadisin farklılıklar içerdiğini göstermektedir. Bahsi geçen rivayetler için bk. Nesâî, "Cihâd", 1 (No. 3094); "Tahrîmu'd-dem", 1 (No. 3969).

³⁸⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 244.

³⁸⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 390.

		Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	eğiliminin bulunduğu, hayatının son döneminde görme yetisini kaybettiği ve hıfzında değişimler olduğu söylenmiştir. ³⁸⁸
24.	Müsned 4. isnad	İbrâhim b. Hâlid – Rebâh b. Zeyd – Ma`mer b. Râşid – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
25.	Müsned 5. isnad	Muhammed b. Yezîd – Süfyân b. Hüseyin – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	İmam Ahmed’in ilk isnadıyla aynıdır. Metinler de neredeyse birebir aynıdır.
26.	Müsned 6. isnad	Ravh b. Ubâde – Muhammed b. Ebû Hafsa – Zührî – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Muhammed b. Ebû Hafsa’nın sadûk olduğu ve hatalarının bulunduğu söylenmiştir. ³⁸⁹

Ayrıca konuyla ilgili yalnız Resûlullah’tan (s.a.v.) rivayet edilen, “أَمَرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ” hadisinin mütabi` varyantları ise sırasıyla; Buhârî³⁹⁰, Müslim³⁹¹, Ebû Dâvûd³⁹², Tirmizî³⁹³, Nesâî³⁹⁴ ve Müsned³⁹⁵ hadis kaynaklarında yer almaktadır.

2.4. Müslümanların Birbirleriyle Savaşması

Cerîr b. Abdullah’tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *لَا تَرْجِعُوا بَعْضُكُمْ رِقَابَ بَعْضٍ بَعْدَ مَا كَفَرُوا بِهِمْ*/Benden sonra birbirinizin boynunu vuran kâfirlere dönmeyin.”³⁹⁶

İbn Hacer’e göre hadiste bahsedilen dönmekten kasıt dinî anlamda değildir. Câhiliye’de var olan kabilecilik ve düşmanlık âdetlerine geri dönmektir. Bu sebeple Müslümanların

³⁸⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 354.

³⁸⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 474.

³⁹⁰ Buhârî, “İmân”, 15 (No. 25); “Kıble”, 1 (No. 385); “Cihâd ve’s-siyer”, 101 (No. 2786).

³⁹¹ Müslim, “İmân”, 21; 22.

³⁹² Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 102 (No. 2640); (No. 2641).

³⁹³ Tirmizî, “İmân”, 1 (No. 2606); (No. 2608); “Tefsîr”, 77 (No. 3341).

³⁹⁴ Nesâî, “Cihâd”, 1 (No. 3090); (No. 3095); “Tahrîmu’d-dem”, 1 (No. 3966); (No. 3967); (No. 3972); (No. 3974); (No. 3976); (No. 3977); (No. 3979); (No. 3982); (No. 3983); “İmân ve Hükümleri”, 15 (No. 5003).

³⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/222 (No. 8544); 14/481 (No. 8904); 16/138 (No. 10158); 16/139 (No. 10159); 16/308 (No. 10518); 16/481 (No. 10822); 20/349 (No. 13056); 21/59 (No. 13348); 22/119 (No. 14209); 22/423 (No. 14560); 23/18 (No. 14650); 23/398 (No. 15241); 26/81 (No. 16160); 26/87 (No. 16163); 36/433 (No. 22122).

³⁹⁶ Buhârî, “İlim”, 43 (No. 121); Müslim, “İmân”, 65.

birbirlerini öldürmeleri zemmedilmiştir.³⁹⁷ Nevevî, bu hadiste geçen küfürden ne kastedildiğiyle ilgili yedi görüş aktarmıştır:

- 1- Küfürden kastedilen, öldürme işini helal saymaktır.
- 2- İslâm'ın, Müslümanlar üzerindeki nimetlerine karşı nankörlüktür.
- 3- Küfre yaklaştıran bir amel olmasıdır.
- 4- Kâfirlerin amelleriyle benzerlik göstermektir.
- 5- Gerçek anlamda dinden çıkaran küfürdür.
- 6- Hattâbî ve bazı kimselere göre silahlanma anlamında kullanılan küfürdür.
- 7- Müslümanların birbirini tekfir etmeleri sonucu savaşmalarıdır.

Tüm bu görüşlerden sonra Nevevî, dördüncü görüşü en mâkul olarak kabul ettiğini belirtmiştir.³⁹⁸

Bu hadiste bahsedilen kâfirler olmanın, hakiki mânâyı ifade etmediğinin izahı, bizzat sâhabe (r.anhum) arasında cereyan eden savaşlardır. Âişe (r.anhâ), Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm (r.anhumâ) gibi aşere-i mübeşşereden sahâbelerin aralarında bulunduğu 1.000 kişilik ordu ile Ali'nin (r.a.) komuta ettiği 3.000 kişi Cemel vak'ası olarak bilinen olayda karşı karşıya gelmişler ve Âişe'nin (r.anhâ) etrafında bulunan 70 kişi öldürülmüştü.³⁹⁹ Daha sonra çok geçmeden Ali ile Muâviye (r.anhumâ) arasında Sıffin Savaşı gerçekleşmiştir. Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre içlerinde sahâbeden (r.anhum) kimselerin de bulunduğu on binlerce insan bu savaşta hayatını kaybetmiştir.⁴⁰⁰ Peygamber'in (s.a.v.) vefatından henüz bir asır geçmemiş olmasına rağmen bu hadiseler yaşanmıştır. O'nun (s.a.v.) bu konuyla ilgili vasiyeti, uzun sayılmayacak bir süre sonra ihlâl edilmiştir. Bunun üzerine çokça eleştiri yapılmıştır. Bir tarafın haklı diğer tarafınsa haksız olduğunu belirtenler de olmuştur. Bazen ileriye gidip sahâbe (r.anhum) hakkında ağza alınmayacak sözler sarf edenler de bulunmuştur. Fakat buna rağmen İslâm tarihinde hiçbir Ehl-i sünnet âlimi, bu yaşananlardan ötürü taraflardan herhangi birini tekfir etmemiştir. Bu tür konular mevzu bahis olduğunda “*Bunların ardından gelenler de “Ey rabbimiz” derler, “Bizi ve bizden önceki iman etmiş kardeşlerimizi bağışla;*

³⁹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 8/107.

³⁹⁸ Nevevî, *el-Minhâc*, 2/55-56.

³⁹⁹ Ethem Ruhi Fırlı, “Cemel Vak'ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/320.

⁴⁰⁰ İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/108.

kalplerimizde iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma.”⁴⁰¹ âyetinin hatırlanması tavsiye edilmiştir.

Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’lerinden nakledilen hadisin⁴⁰² mütabi` rivayetleri sırasıyla; Buhârî⁴⁰³, Nesâî⁴⁰⁴, İbn Mâce⁴⁰⁵, Darimî⁴⁰⁶ ve Müsned⁴⁰⁷ hadis kaynaklarında geçmektedir. Rivayetlerdeki metinlerin içeriği, verilmek istenen ana mesaj yönüyle farklılık barındırmamaktadır.

Tablo 2.4.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Buhârî 1. isnad	Haccâc b. Minhâl – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.
2.	Buhârî 2. isnad	Hafs b. Ömer – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Hafs b. Ömer, sika olmakla birlikte hadis rivayetinden ücret alması nedeniyle kınanmıştır. ⁴⁰⁸
3.	Buhârî 3. isnad	Muhammed b. Beşşâr – Muhammed b. Ca`fer – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.
4.	Buhârî 4. isnad	Süleyman b. Harb – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.
5.	Müslim 1. isnad	İbn Ebû Şeybe, Muhammed b. el-Müsennâ ⁴⁰⁹ ve Muhammed b. Beşşâr – Muhammed b. Ca`fer – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.

⁴⁰¹ el-Haşr 59/10.

⁴⁰² Buhârî, “İlim”, 43 (No. 121); Müslim, “İmân”, 65.

⁴⁰³ Buhârî, “Megâzî”, 73 (No. 4143); “Diyât”, 1 (No. 6475); “Fiten”, 8 (No. 6669).

⁴⁰⁴ Nesâî, “Tahrîmu`d-dem”, 29 (No. 4131); (No. 4132).

⁴⁰⁵ İbn Mâce, “Fiten”, 5 (No. 3942).

⁴⁰⁶ Dârimî, “Menâsik”, 573 (No. 1942).

⁴⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/504 (No. 19167); 31/548 (No. 19217); 31/573 (No. 19259); (No. 19260).

⁴⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü`t-Tehzîb*, 172.

⁴⁰⁹ Bu râvinin ismi rivayete baktığımız nüshada, “Muhammed b. el-Leysi” şeklinde geçmektedir. Fakat bu isme ricâl kaynaklarında rastlayamadık. Aynı rivayete, “Câmiu`l-Kütübi`t-Tis`a” isimli mobil uygulamadan baktığımızda râvinin adı, “Muhammed b. el-Müsennâ” olarak geçmekteydi. Baskı veya Şâmile programı hatası olduğunu düşünerek söz konusu râvi ile ilgili adalet vasfını, mobil uygulamayı esas alarak vermiş olduk. Râvinin doğru olan künye bilgileri için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü`t-Tehzîb*, 505.

6.	Müslim 2. isnad (önceki senedin tahvili)	Ubeydullah b. Muâz – Muâz b. Muâz – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.
7.	Nesâî 1. isnad	Muhammed b. Beşşâr – Muhammed b. Ca`fer ve Abdurrahman b. Mehdî – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.
8.	Nesâî 2. isnad	Ebû Ubeyde b. Ebû`s-Sefer – Abdullah b. Nümeir – İsmâil b. Ebû Hâlid – Kays b. Ebû Hâzim – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ebû Ubeyde'nin sadûk olduğu ve vehminin bulunduğu ⁴¹⁰ , 100 yılı aşkın yaşayan Kays b. Ebû Hâzim'in sika olmakla birlikte âhir ömründe hıfzının değıştiği söylenmiştir. ⁴¹¹
9.	İbn Mâce	Muhammed b. Beşşâr – Muhammed b. Ca`fer ve Abdurrahman b. Mehdî – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Nesâî'nin ilk isnadıyla aynıdır.
10.	Darimî	Ebü'l Velîd et-Tayâlisî ve Haccâc b. Minhâl – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Ebü'l Velîd et-Tayâlisî hariç Buhârî'nin ilk isnadıyla aynıdır.
11.	Müsned 1.isnad	Haccâc b. Muhammed – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.
12.	Müsned 2.isnad	Muhammed b. Ca`fer – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.
13.	Müsned 3.isnad	Abdurrahman b. Mehdî – Şu`be b. Haccâc – Ali b. Müdrîk – Ebû Zûr`a – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.
14.	Müsned 4.isnad	Abdullah b. Nümeir – İsmâil b. Ebû Hâlid – Kays b. Ebû Hâzim – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır.

2.5. Bir Müslümanı Öldürmek

Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “سَبَابُ الْمُسْلِمِ فُسُوقٌ، وَقِتَالُهُ كُفْرٌ” /*Müslümana sövmek fâsıklıktır, onunla savaşmaksa küfürdür.*”⁴¹²

⁴¹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 81.

⁴¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 456.

⁴¹² Buhârî, “İmân”, 35 (No. 48); Müslim, “İmân”, 64.

Müslümana sövmek kısmına tezimizin konusu olmadığı için değinmeyeceğiz. Hadiste yer alan küfür ifadesi ise bu işin ne kadar büyük ve tehlikeli olduğunu sorumluluğunun ağırlığını bildirmektedir. Amaç dinleyeni bu işe kalkışmaktan uzak tutmaktır. Aynı zamanda hadis, Müslümanla savaşmak kâfirlerin eylemi olduğundan onlara benzememeyi de öğütler. Bu hadisin sebebi vürûdu olarak şöyle bir olay nakledilir: Resûlullah (s.a.v.) ensardan bazı kimselerin de aralarında bulunduğu bir meclise vardı. Orada etrafındaki insanlarla sürekli tartışan ve onlara hakaret edip söven biri bulunuyordu. Allah Resûlü de bu hadisi söylemiş oldu. Bunun üzerine o adam, bir daha katiyen kimseye sövmeyeceğine yemin etti.⁴¹³

Aynî'nin aktardığına göre, bu hadiste Mürcie'ye reddiye vardır. Çünkü onlar; Müslümana sövmeyi fâsıklık olarak görmezler, onlarla savaşmayı bir tür küfür saymazlar, günah işleyenleri de fâsık olarak isimlendirmezler. Hadiste geçen küfürden kasıt ise dinden çıkmak anlamında değildir. Her ne kadar büyük bir günah da olsa Ehl-i sünnet ulemâsı, Müslümanların günahlarından dolayı tekfir edilemeyeceği konusunda icmâ etmişlerdir. İbn Battâl, küfürden kastın Müslümanların haklarını inkâr etmek olduğunu; Kirmânî (öl. 786/1384), büyük günahların şirke yaklaştırma tehlikesi olduğundan dolayı bu fiilin netice olarak küfre varabileceğini; Hattâbî (öl. 388/99), bu eylemi helal sayan kimsenin hakiki anlamda kâfir olduğunu söylemiştir. Fakat Aynî, çokça te'vil içeren bir lafız söz konusu olduğunda tercümeyle en uygun yorumun tercih edilmesinden yana tavır sergilemiştir.⁴¹⁴

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinden aktarılan hadisin⁴¹⁵ mütabi'leri sırasıyla; Buhârî⁴¹⁶, Tirmizî⁴¹⁷, Nesâî⁴¹⁸, İbn Mâce⁴¹⁹ ve Müsned⁴²⁰ hadis kaynaklarında geçmektedir. Rivayetler incelendiğinde metinlerin lafzı ve içerdiği mesajın genel itibarıyla aynı olduğu görülmektedir. Yalnız İbn Mâce'nin *Sünen*'inden aktarılan rivayet⁴²¹, başta zikredilen; "*Müslümana sövmek*

⁴¹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 13/27.

⁴¹⁴ Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Ķârî*, 1/278-279.

⁴¹⁵ Buhârî, "İmân", 35 (No. 48); Müslim, "İmân", 64.

⁴¹⁶ Buhârî, "Edeb", 44 (No. 5697); "Fiten", 8 (No. 6665).

⁴¹⁷ Tirmizî, "el-Birr ve's-sıla", 52 (No. 1983); "İmân", 15 (No.2634); (No. 2635).

⁴¹⁸ Nesâî, "Tahrîmu'd-dem", 27 (No. 4104); (No. 4105); (No. 4106); (No. 4107); (No. 4108); (No. 4109); (No. 4110); (No. 4111); (No. 4112); (No. 4113).

⁴¹⁹ İbn Mâce, "Sünne", 7 (No. 46); 9 (No. 69); "Fiten", 4 (No. 3939).

⁴²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 6/157 (No. 3647); 7/19 (No. 3903); 7/68 (No. 3957); 7/194 (No. 4126); 7/238 (No. 4178); 7/296 (No. 4262); 7/362 (No. 4345); 7/403 (No. 4394).

⁴²¹ Bk. İbn Mâce, "Sünne", 7 (No. 46).

fâsıklıktır, onunla savaşmaksa küfürdür.”⁴²² hadisindeki ifadeyle birlikte farklı hususlar da ihtiva etmektedir. Fakat konumuzla ilgili olmadığı için ayrıca zikretme gereği duyulmamaktadır. Ayrıca Müsned’de yer alan rivayetlerden biri de söz konusu hadisin metninden farklı olarak, “...*Malının dokunulmazlığı, kanının dokunulmazlığı gibidir.*”⁴²³ ilâvesini içermektedir.

Tablo 2.5.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Buhârî 1. isnad	Muhammed b. Ar`ara – Şu`be b. Haccâc – Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
2.	Buhârî 2. isnad	Süleyman b. Harb – Şu`be b. Haccâc – Mansûr b. Mu`temir – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
3.	Buhârî 3. isnad	Ömer b. Hafs – Hafs b. Gıyâs – A`meş – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ömer’in sika olmakla birlikte bazen vehme düştüğü ⁴²⁴ , babasının da sika olmakla birlikte ömrünün sonlarına doğru az da olsa hıfzının değiştiği ⁴²⁵ söylenmektedir.
4.	Müslim 1. isnad	Muhammed b. Bekkâr ve Avn b. Sellâm – Muhammed b. Talha – Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Muhammed b. Talha’nın sadûk olduğu haber verilmiş, küçük yaştayken babasından hadis işitmesi inkâr edilmiş ve bazı vehimlerinin olduğu söylenmiştir. ⁴²⁶
5.	Müslim 2. isnad (önceki isnadın tahvili)	Muhammed b. Müsennâ – Abdurrahman b. Mehdî – Süfyân es-Sevrî – Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
6.	Müslim 3. isnad (ilk isnadın 2. tahvili)	Muhammed b. Müsennâ – Muhammed b. Ca`fer – Şu`be b. Haccâc – Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
7.	Müslim 4. isnad	İbn Ebû Şeybe ve Muhammed b. Müsennâ – Muhammed b. Ca`fer –	Râviler sikadır.

⁴²² Buhârî, “İmân”, 35 (No. 48); Müslim, “İmân”, 64.

⁴²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/296 (No. 4262).

⁴²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 411.

⁴²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 173.

⁴²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 485.

		Şu`be b. Haccâc – Mansûr b. Mu`temir – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	
8.	Müslim 5. isnad (önceki senedin tahvili)	Muhammed b. Abdullah b. Nümeir – Affân b. Müslim – Şu`be b. Haccâc – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
9.	Tirmizî 1. isnad	Mahmud b. Gaylân – Vekî` b. Cerrâh – Süfyân es-Sevrî – Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
10.	Tirmizî 2. isnad	Muhammed b. Abdullah b. Bezî` – Abdulhakim b. Mansûr – Abdülmelik b. Umeyr – Abdurrahman b. Abdullah b. Mes`ûd – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Abdulhakim b. Mansûr'un <i>metrûk</i> olduğu, Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) tarafından <i>kizb</i> ile itham edildiği söylenmiştir. ⁴²⁷ Abdülmelik b. Umeyr'in sika olmakla birlikte hıfzının değiştiği ve bazen tedlîs yaptığı söylenmiştir. ⁴²⁸ Diğer râviler ise sikadır. Hadisin isnad yönünden zayıf olduğunu söylemek mümkündür.
11.	Tirmizî 3. isnad	Mahmud b. Gaylân – Vekî` b. Cerrâh – Süfyân es-Sevrî – Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Tirmizî'nin ilk isnadı ve metniyle birebir aynıdır.
12.	Nesâî 1. isnad	İshak b. Râhûye – Abdürezzâk b. Hemmâm – Ma`mer b. Râşid – Ebû İshak es-Sebî – Amr b. Sa`d – Sa`d b. Ebû Vakkâs (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ebû Dâvûd, İshak b. Râhûye'nin vefatından kısa bir süre önce hafif bir hafıza değişikliği geçirdiğini söylemiştir. ⁴²⁹
13.	Nesâî 1. isnad	Muhammed b. Beşşâr – Abdurrahman b. Mehdî – Şu`be b. Haccâc – Ebû İshak es-Sebî – Ebü'l-Ahvas – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ebû İshak'ın ömrünün sonlarında ihtilâta düştüğü söylenmiştir. ⁴³⁰
14.	Nesâî 2. isnad	Yahyâ b. Hakîm – Abdurrahman b. Mehdî – Şu`be b. Haccâc – Ebû İshak es-Sebî – Ebü'l-Ahvas – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.

⁴²⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 332.

⁴²⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 364.

⁴²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 99.

⁴³⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 423.

15.	Nesâî 3. isnad	Ahmed b. Harb – Süfyân b. Uyeyne – Ebü'z-Ze`ra – Ebü'l-Ahvas – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır. Ahmed b. Harb'ın sadûk olduğu söylenmiştir. ⁴³¹
16.	Nesâî 4. isnad	Mahmud b. Gaylân – Vehb b. Cerîr – Cerîr b. Hazim – Abdülmelik b. Umeyr – Abdurrahman b. Abdullah b. Mes`ûd – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Cerîr b. Hazim'in sika olmakla birlikte Katâde'den naklettiği rivayetlerde zayıflık bulunduğu, hıfzından aktardığı rivayetlerde hatalarının bulunduğu ve ömrünün sonlarına doğru ihtilâta düştüğü ancak bu dönemde hadis rivayet etmediği söylenmiştir. ⁴³²
17.	Nesâî 5. isnad	Muhammed b. Gaylân – Ebû Dâvûd – Şu`be b. Haccâc – Mansûr b. Mu`temir, A`meş ve Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ebû Dâvûd'un sika olmakla birlikte bazı hadislerde hata yaptığı söylenmiştir. ⁴³³
18.	Nesâî 6. isnad	Mahmud b. Gaylân – Vekî` b. Cerrâh – Süfyân es-Sevrî – Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Tirmizî'nin ilk isnadı ve metniyle birebir aynıdır. Yalnızca hadis aktarım sıgaları farklı olup Tirmizî, “أَخْبَرَنَا” derken; Nesâî, “حَدَّثَنَا” lafzıyla hadisi nakletmiştir. ⁴³⁴
19.	Nesâî 7. isnad	Mahmud b. Gaylân – Muâviye b. Hişâm – Süfyân es-Sevrî – Mansûr b. Mu`temir – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Muâviye b. Hişâm'ın sadûk olduğu ve vehminin bulunduğu söylenmiştir. ⁴³⁵
20.	Nesâî 8. isnad	Kuteybe b. Saîd – Cerîr b. Abdülhamîd – Mansûr b. Mu`temir – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
21.	Nesâî 9. isnad	Muhammed b. Alâ – Ebû Muâviye – A`meş – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
22.	İbn Mâce 1. isnad	Muhammed b. Ubeyd b. Meymûn – Ubeyd b. Meymûn – Muhammed b. Ca`fer – Mûsa b. Ukbe – Ebû İshak	Râviler sikadır. Fakat Muhammed b. Ubeyd'in sadûk olduğu ve hatalarının

⁴³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Taqrîbü't-Tehzîb*, 78.

⁴³² İbn Hacer el-Askalânî, *Taqrîbü't-Tehzîb*, 138.

⁴³³ İbn Hacer el-Askalânî, *Taqrîbü't-Tehzîb*, 250.

⁴³⁴ Hadis aktarım yollarından “ahberenâ” ve “haddesenâ” sıgalarıyla ilgili farklı söylemler bulunmaktadır. Kimi âlimler, ikisinin de semâ yoluyla alınan rivayetleri kastettiğini söylerken; kimileriye, hadisin kıraat yoluyla alındığını bildirdiğini ifade etmiştir. Bazı âlimlere göreyse iki lafız da derece bakımından aynıdır. Bk. Ahmet Yücel, “İhbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/528-529; Erdiç Ahatlı, “Tahdis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/391-392.

⁴³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Taqrîbü't-Tehzîb*, 538.

		es-Sebî – Ebü'l-Ahvas – Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	bulunduğu, ⁴³⁶ babasının ise mestûr olduğu söylenmiştir. ⁴³⁷
23.	İbn Mâce 2. isnad	Muhammed b. Abdullah b. Nümejr – Affân b. Müslim – Şu'be b. Haccâc – A'meş –	Râviler sikadır.
24.	İbn Mâce 3. isnad (önceki senedin tahvili)	Hişâm b. Ammâr – İsmâ b. Yûnus – A'meş – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Hişâm b. Ammâr'ın sadûk olduğu ve yaşlılığında <i>telkin</i> ile hadis rivayet ettiği, dolayısıyla erken dönemdeki rivayetlerinin daha sağlam olduğu söylenmiştir. Buhârî, ondan hadis nakletmiştir. ⁴³⁸
25.	İbn Mâce 4. isnad	Hişâm b. Ammâr – İsmâ b. Yûnus – A'meş – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	Bir önceki rivayetle sened ve metin yönünden aynıdır.
26.	Müsned 1. isnad	Yahyâ b. Saîd el-Kattân – Şu'be b. Haccâc – Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
27.	Müsned 2. isnad	Affân b. Müslim – Şu'be b. Haccâc – Zübeyd b. Hâris, Mansûr b. Mu'temir ve A'meş – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
28.	Müsned 3. isnad	Hişâm b. Abdülmelik – Ebû Avâne – Abdülmelik b. Umeyr – Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd – Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
29.	Müsned 4. isnad	Abdurrahman b. Mehdî – Süfyân es-Sevrî – Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
30.	Müsned 5. isnad	Muhammed b. Ca'fer – Şu'be b. Haccâc – Mansûr b. Mu'temir ve Zübeyd b. Hâris – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	Râviler sikadır.
31.	Müsned 6. isnad	Ali b. Âsım – İbrâhim b. Müslim – Ebü'l-Ahvas – Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	Ali b. Âsım'ın sadûk olduğu, hata yapıp hatalarında ısrar ettiği ve Şiîlikle itham edildiği ⁴³⁹ , İbrâhim b. Müslim'in <i>leyyinü'l-hadis</i> olduğu ve <i>mevkuf</i> rivayetleri

⁴³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 495.

⁴³⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 378.

⁴³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 573.

⁴³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 403.

			<i>merfû</i> olarak aktardığı söylenmiştir. ⁴⁴⁰
32.	Müsned 7. isnad	Affân b. Müslim – Şu`be b. Haccâc – Zübeyd b. Hâris, Mansûr b. Mu`temir ve A`meş – Ebû Vâil – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	İmam Ahmed'in 2. isnadı ile metin ve sened yönünden birebir aynıdır.
33.	Müsned 8. isnad	Hasan b. Mûsâ – Şeybân b. Abdurrahman – Abdülmelik b. Umeyr – Abdurrahman b. Abdullah b. Mes`ûd – Abdullah b. Mes`ûd (r.a.)	Râviler sikadır.

2.6. İnsanların Soyuna Dil Uzatmak ve Ölüye Ağıt Yakmak

Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *إِثْنَتَانِ فِي النَّاسِ هُمَا يَمُومُ كُفْرًا. الطَّعْنُ فِي النَّسَبِ وَالْيَتَاخَةُ عَلَى الْمَيِّتِ* / *İki şey küfürdür: Soya dil uzatmak ve ölü üzerine ağıt yakmak.*⁴⁴¹

Bu hadis, ağıt yakmanın ve nesebe dil uzatmanın haramlığına şiddetle vurgu yapmaktadır. Her iki amel hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlarla ilgili; helal görenlerin kâfir olacağı, nimet ve iyiliklere nankörlük olabileceği, netice olarak küfre sürükleyeceği, bu fiillerin Câhiliye davranışları olduğu ve kâfirlerin eylemlerine benzediği yönünde yorumlar mevcuttur.⁴⁴²

Hadiste geçen “الْيَتَاخَةُ” kavramı, Câhiliye’de kadınların cenazeleri esnasında birbirleriyle yardımlaşarak ağlaşmaları ve yas tutmalarını ifade eder. Kadınlar ağlarken yüzlerine de vururlar.⁴⁴³ Hatta bu işi daha öteye taşıyarak sektör haline getirmişlerdir. Ücretle tutulan *nâih*alardan kimi saçını başını yoluyor kimi üstünü başını yırtıyor kimi de ölen kişinin kahramanlıklarını anlatan mersiyele söylüyordu. Bu olay Araplar arasında var olan kan davalarının hatırlatılmasıyla kışkırtma faaliyetine dönebilmekteydi. Yapılan bu uygulamaları amelî ve itikadî sorunlar barındırmasından ötürü İslâm yasaklamıştır.⁴⁴⁴

Peki, ölünün arkasından ağlamak sakıncalı mıdır? Ya da ağlamayla ilgili gelen rivayetlerden kastedilen nedir? Konunun anlaşılması açısından bağlantılı olduğunu düşündüğümüz şu rivayeti de incelemek önemlidir: “Osman’ın (r.a.) bir kızı Mekke’de vefat

⁴⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 94.

⁴⁴¹ Müslim, “İmân”, 67.

⁴⁴² Nevevî, *el-Minhâc*, 2/57.

⁴⁴³ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 2/366.

⁴⁴⁴ Süleyman Uludağ, “Ağıt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/471.

etti. Onun cenazesine katılmak için gittik. İbn Ömer ve İbn Abbas (r.anhum) da oradaydı. Ben onların arasında oturuyordum ya da birinin yanına oturmuştum, sonra diğeri geldi ve yanımda oturdu. İbn Ömer (r.anhumâ), Amr b. Osman’a şöyle dedi: ‘Ağlamayı neden yasaklamıyorsun? Çünkü Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘*Ölen kimse, ailesinin onun için ağlamasıyla azap görür.*’ İbn Abbas (r.anhumâ) şöyle dedi: ‘Ömer’de (r.a.) bu sözün bir kısmını söylerdi. Sonra bir olay anlattı: ‘Ömer (r.a.) ile birlikte Mekke’den dönerken Beydâ mevkiine geldiğimizde bir ağacın gölgesinde bir grup insan gördü ve: ‘Git bak, şu kafil kimdir?’ dedi. Gidip baktım ve ‘Bu Suheyb’dir.’ dedim. Bana: ‘Onu çağır.’ dedi. Suheyb’e dönüp: ‘Haydi kalk, Emîrû’l-Mü’minîn’in yanına gel.’ dedim. Ömer (r.a.) yaralandığında Suheyb içeri girdi ve ağlamaya başladı: ‘Ah kardeşim, ah dostum!’ dedi. Ömer (r.a.): ‘Ey Suheyb! Benim için mi ağlıyorsun? Oysa Resûlullah (s.a.v.): ‘*Ölen kişi, ailesinin onun için ağlamasının bir kısmıyla azap görür.*’ buyurmuştu. İbn Abbas (r.anhumâ) şöyle dedi: ‘Ömer (r.a.) vefat edince, bunu Âişe’ye (r.anhâ) söyledim. Âişe şöyle dedi: ‘Allah, Ömer’e rahmet etsin. Vallahi, Resûlullah (s.a.v.), Allah’ın mümin bir kimseyi ailesinin onun için ağlamasıyla azaplandıracağını söylemedi. Fakat Resûlullah (s.a.v.): ‘*Allah, kâfirin ailesinin onun için ağlamasıyla azabını artırır.*’ buyurdu ve şöyle ekledi: ‘*Sizin için Kur’ân yeterlidir: ‘Hiçbir günahkâr, başkasının günahını yüklenmez.*’⁴⁴⁵ İbn Abbas (r.anhumâ) o zaman şöyle dedi: ‘Vallahi, güldüren de ağlatan da Allah’tır.’⁴⁴⁶

Bu rivayette başlangıçta Peygamber’in (s.a.v.) sözünün yanlış algılandığı fakat daha sonra Âişe’nin (r.anhâ) meseleyi fıkhetmesi neticesinde durumun açıklığa kavuştuğu görülmektedir. İslâm’ın yasakladığı ağıt kapsamına girmeyen, ölünün arkasından câiz olan ağlama şeklinin anlaşılması için şu hadisi hatırlamak önem arz etmektedir: “Resûlullah (s.a.v.) ile birlikte İbrâhim’in sütbabası olan demirci Ebû Seyf’in yanına geldik. Resûlullah (s.a.v.) İbrâhim’i kucığına aldı, öptü ve kokladı. Daha sonra onun yanına tekrar girdik ve İbrahim’in son nefesini verdiğini gördük. Resûlullah’ın (s.a.v.) gözlerinden yaşlar süzüldü. Abdurrahman b. Avf (r.a.) O’na: ‘Ey Allah’ın Resûlü, sen de mi ağlıyorsun?’ diye sordu. Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘*Ey İbn Avf, bu bir rahmettir.*’ Sonra bir başka gözyaşı daha döküldü ve şöyle buyurdu: ‘*Göz yaşarır, kalp hüznülenir, ancak biz Rabbimizi razı edecek olandan başka bir şey söylemeyiz. Ey İbrâhim, senin ayrılığın bizi gerçekten hüzne boğdu.*’⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ ez-Zümer 39/7.

⁴⁴⁶ Buḥârî, “Cenâiz”, 32 (No. 1226).

⁴⁴⁷ Buḥârî, “Cenâiz”, 42 (No. 1241); Müslim, “Fedâil”, 2315.

Ağıt konusunda İslâm'ın çizdiği sınır, örneklerini verdiğimiz hadisler üzerinden anlaşılmaktadır. Resûlullah'ın (s.a.v.) berî olduğunu söylediği kişi; yas sırasında feryat eden, saçlarını yolan ve elbiselerini yırtan kimsedir.⁴⁴⁸ Bununla birlikte haddi aşmadan üzülen, ağlayan, hüznünü Allah'ın (a.c.) razı olmayacağı sözlerden uzak bir şekilde dile getiren veya ölenin arkasından o kimsenin iyiliklerinden bahseden kimse hakkında olumsuz bir şey söylenmemiştir. Hadiste geçen niyâha, genel olarak İslâm'ın temel ilkeleriyle bağdaşmamaktadır.⁴⁴⁹ Bu sebeple her durumda olduğu gibi Müslümanların, yakınlarının cenazelerinde de İslâm şeriatının meşru kabul ettiği ölçülerin dışına çıkmaması gerekmektedir.

Müslim'in *Sahîh*'inden aktarılan hadisin⁴⁵⁰ küfür lafzının geçtiği mütabi` rivayetleri *Müsned*'de⁴⁵¹ yer almaktadır. Hadisin varyantları metin yönünden incelendiğinde, küçük lafız farklılıkları ve yer değişiklikleri dışında rivayetlerin anlam itibarıyla aynı mesajı içerdiği görülmektedir.

Tablo 2.6.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Müslim 1. isnad	İbn Ebû Şeybe – Ebû Muâviye – A`meş – Ebû Sâlih – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
2.	Müslim 2. İsnad (ilk isnadın tahvili)	Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr – Abdullah b. Nümeyr ve Muhammed b. Ubeyd – A`meş – Ebû Sâlih – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
3.	Müsned 1. isnad	Esved b. Âmir – Ebû Bekir b. Ayyâş – A`meş – Ebû Sâlih – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ebû Bekir b. Ayyâş'ın sika olmakla birlikte yaşlılığında hafızasının kötüleştiği bununla birlikte kitabının sahih olduğu söylenmiştir. ⁴⁵²
4.	Müsned 2. isnad	Muhammed b. Ubeyd – A`meş – Ebû Sâlih – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
5.	Müsned 3. isnad	Abdullah b. Nümeyr – A`meş – Ebû Sâlih – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.

⁴⁴⁸ Buḥârî, “Cenâiz”, 36 (No. 1234).

⁴⁴⁹ Emin Aşıkkutlu, “‘Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir’ Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), 64-65.

⁴⁵⁰ Müslim, “İmân”, 67.

⁴⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/482 (No. 8905); 15/432 (No. 9690); 16/270 (No. 10434).

⁴⁵² İbn Hacer el-Askalânî, *Takribü't-Tehzîb*, 624.

2.7. Allah'tan Başkası Adına Yemin Etmek

Abdullah b. Ömer'den (r.anhumâ) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *مَنْ حَلَفَ بِغَيْرِ اللَّهِ فَقَدْ كَفَرَ أَوْ أَشْرَكَ* / *Kim Allah'tan başkası adına yemin ederse o küfre girmiş ve şirk koştur.*⁴⁵³

Hadisin bazı varyantlarında “ؤ” yerine “و”⁴⁵⁴ bağlacı geçmektedir. Nevevî ve İbn Hacer gibi âlimler, bu hadisteki “şirk” ve “küfür” lafızlarının uyarının şiddetinden kaynaklandığını söylemişlerdir. Binaenaleyh Allah'tan (a.c.) gayrisına yemin etmenin haram olduğunu belirtmişlerdir. Âlimlerin çoğuna göre, kişi Câhiliye putlarından birinin adına yemin ettiğinde bu yemin geçersizdir ve sahibinin tövbe etmesi gerekmektedir. Hanefilere göreyse böyle bir yemin aynı zamanda kefarettir.⁴⁵⁵

Hadisin mütabi` varyantları, Ebû Dâvûd⁴⁵⁶ ve Müsned⁴⁵⁷ hadis kaynaklarında bulunmaktadır. Fakat *Müsned*'de bulunan bir rivayetin⁴⁵⁸ dışındaki hadislerin hiçbirinde küfür lafzı geçmeyip yalnızca şirk lafzı yer almaktadır.

Tablo 2.7.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Tirmizî	Kuteybe b. Saîd – Ebû Hâlid el-Ahmer – Hasan b. Ubeydullah – Sa'd b. Ubeyde – Abdullah b. Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır. Fakat Ebû Hâlid el-Ahmer'in sadûk olduğu ve hatalarının bulunduğu söylenmiştir. ⁴⁵⁹
2.	Ebû Dâvûd	Muhammed b. Alâ – Abdullah b. İdrîs – Hasan b. Ubeydullah – Sa'd b. Ubeyde – Abdullah b. Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır. Tirmizî'nin isnadından daha sağlamdır.
3.	Müsned 1. isnad	Abdürrezzâk b. Hemmâm – Süfyân es-Sevrî – Saîd b. Mesrûk es-Sevrî, A'meş ve Mansûr b. Mu'temir – Sa'd b. Ubeyde – Abdullah b. Ömer (r.anhumâ)	Râviler sikadır.
4.	Müsned 2. isnad	Hüseyin b. Muhammed – Şeybân b. Abdurrahman – Mansûr b. Mu'temir –	Râviler sikadır. Fakat Muhammed el-Kindî ile ilgili ricâl kitaplarında

⁴⁵³ Tirmizî, "Nüzûr ve İmân", 8 (No. 1535).

⁴⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/249 (No. 6072).

⁴⁵⁵ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-aḥvezi*, 5/113-114.

⁴⁵⁶ Ebû Dâvûd, "Eymân ve'n-nüzûr", 5 (No 3251).

⁴⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/503 (No. 4904); 9/275 (No. 5375); 9/422 (No. 5593); 10/249 (No. 6072); 10/250 (No. 6073).

⁴⁵⁸ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/249 (No. 6072).

⁴⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 250.

öldürülmeyeceğini belirten hadis, söz konusu nakilleri nesh etmiştir. Tirmizî ve Nevevî; sahâbe (r.anhum) ve âlimler nezdinde, içki içeni öldürmenin terk edildiği konusunda icmâ bulunduğunu söylemişlerdir.⁴⁶⁴

Hadisin mütabi` rivayetlerinde küfür lafzı yer almamaktadır. Zira içki içenin küfre düşeceği, Resûlullah'ın (s.a.v.) sözü değildir. Mütabi` rivayetlerden Nesâî'de yer alan hadiste râvilerden Muhammed b. Âdem'in (öl. 250/864), "Eğer içki, onun aklını farzlardan birini yapamayacak hale getirirse ve eğer bu durum Kur'ân okumaktan alıkoyarsa, Allah onun namazını kırk gün boyunca kabul etmez. Şayet bu süreçte ölürse kâfir olarak ölür."⁴⁶⁵ sözü yer almaktadır. Aynı zamanda bu rivayet, içkili kimsenin namazının yedi gün boyunca kabul edilmeyeceği bilgisini içermektedir. Ayrıca İbn Mâce'deki varyantta Resûlullah (s.a.v.), içkili halde tövbe etmeksizin ölenin cehenneme gireceğini⁴⁶⁶ buyurmuştur. Bunların dışında rivayetlerin metinleri ihtiva yönüyle benzerlik göstermektedir. Mütabi` rivayetler sırasıyla Nesâî⁴⁶⁷, İbn Mâce⁴⁶⁸, Dârimî⁴⁶⁹ ve Müsned⁴⁷⁰ hadis kaynaklarında geçmektedir.

Tablo 2.8.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Nesâî 1. isnad	Ali b. Hucr – Osman b. Hısn – Urve b. Ruveym – İbnü'd-Deylemî – Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Urve b. Ruveym'in sadûk olduğu ve çokça irsâl yaptığı söylenmiştir. ⁴⁷¹
2.	Nesâî 2. isnad	Kuteybe b. Saîd ve Ali b. Hucr – Halef b. Halife – Mansûr b. Zâzân – Hakem b. Uteybe – Ebû Vâil - Mesrûk	Râviler sikadır. Fakat Halef b. Halife'nin sadûk olduğu ve âhir ömründe ihtilâta düştüğü söylenmiştir. ⁴⁷² Rivayet bu yönüyle <i>maktûdur</i> . Aynı zamanda içki içenin küfre düşeceğini Mesrûk, bu rivayetin sonunda söylemiştir.

⁴⁶⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 12/73.

⁴⁶⁵ Nesâî, "Eşribe", 44 (No. 5669).

⁴⁶⁶ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, "Eşribe", 5 (No. 3377).

⁴⁶⁷ Nesâî, "Eşribe", 44 (No. 5669).

⁴⁶⁸ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, "Eşribe", 5 (No. 3377).

⁴⁶⁹ Dârimî, "Sayd", 670 (No. 2112).

⁴⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/219 (No. 6644); 11/386 (No. 6773); 11/441 (No. 6854).

⁴⁷¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takribü't-Tehzîb*, 389.

⁴⁷² İbn Hacer el-Askalânî, *Takribü't-Tehzîb*, 194.

3.	Nesâî 3. isnad	Muhammed b. Âdem – Abdürrahim b. Süleyman – Yezîd b. Ebû Ziyâd – Mücâhid b. Cebr – Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.)	Muhammed b. Âdem'in sadûk olduğu ⁴⁷³ , Yezîd b. Ebû Ziyâd'ın zayıf olduğu, yaşlılığında hıfzının değişip <i>telkine</i> açık hale geldiği ve Şîî meşrep olduğu söylenmiştir. ⁴⁷⁴
4.	Nesâî 4. isnad (önceki senedin tahvili)	Vâsıl b. Abdüla'lâ – İbn Fudayl – Yezîd b. Ebû Ziyâd – Mücâhid b. Cebr – Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.)	İbn Fudayl'ın sadûk olduğu ve Şîilik ile itham edildiği söylenmiştir. ⁴⁷⁵
5.	İbn Mâce	Abdurrahman b. İbrâhîm – Velîd b. Müslim – Evzâî – Rebîa b. Yezîd – İbnü'd-Deylemî – Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.)	Râviler sikadır.
6.	Dârimî	Muhammed b. Yûsuf – Evzâî – Rebîa b. Yezîd – İbnü'd-Deylemî – Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Muhammed b. Yûsuf'un sika olmakla birlikte Süfyân es-Sevrî'den aktardığı bazı rivayetlerde hata yaptığı söylenmiştir. ⁴⁷⁶
7.	Müsned 1. isnad	Muâviye b. Amr – Ebû İshak – Evzâî – Rebîa b. Yezîd – İbnü'd-Deylemî – Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.)	Râviler sikadır.
8.	Müsned 2. isnad	Behz – Hammâd b. Seleme – Ya'lâ b. Atâ – Nâfi' b. Âsım – Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.)	Râviler sikadır. Nâfi' b. Âsım'ın sadûk olduğu söylenmiştir. ⁴⁷⁷
9.	Müsned 3. isnad	Ebü'l- Mugîre – Muhammed b. Muhâcir – Urve b. Ruveym – İbnü'd-Deylemî – Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.)	Râviler sikadır.

2.9. Ok Atmayı Bırakmak

Ukbe b. Âmir'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ بِالسَّهْمِ الْوَاحِدِ ثَلَاثَةَ نَفَرٍ الْجَنَّةَ، صَانِعُهُ يَحْتَسِبُ فِي صُنْعِهِ الْخَيْرَ، وَالرَّامِيَ بِهِ، وَمُنْبِلُهُ، وَارْتَمَوْا وَارْكَبُوا، وَأَنْ تَرْمُوا أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ تَرْكَبُوا، وَلَيْسَ اللَّهُ إِلَّا فِي ثَلَاثَةٍ: تَأْدِيبِ الرَّجُلِ فَرَسَهُ، وَمَلَاعِبَتِهِ امْرَأَتَهُ، وَرَمْيِهِ بِقَوْسِهِ وَنَبْلِهِ، وَمَنْ تَرَكَ الرَّمْيَ شُطْهِسَ اللَّهُ بِهَا/Şüphesiz Allah, bir tek ok sebebiyle üç kişiyi

⁴⁷³ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 467.

⁴⁷⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 601.

⁴⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 502.

⁴⁷⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 515.

⁴⁷⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 558.

cennete sokar: Onu yapan ve yaparken hayır uman, onunla atış yapan ve onu hazırlayan. Ok atın ve binicilik yapın. Ok atmak, binicilikten daha sevimlidir. Oyun sadece üç şeyde câizdir: Bir adamın atını terbiye etmesi, eşini eğlendirmesi ve ok ile atış yapması. Kim ok atmayı öğrendikten sonra terk ederse, onu bırakması bir nimeti inkâr etmesidir (yahut dedi ki küfürdür).’’⁴⁷⁸

Müslim’in konuyla ilgili ele aldığı: “*Kim ok atmayı öğrenir de sonra bunu terk ederse bizden değildir veya isyan etmiş olur.*”⁴⁷⁹ hadisi, içerisinde küfür lafzı olmamakla birlikte küfre delâlet etmektedir. Dolayısıyla iki hadisi de birlikte değerlendirmek icap eder.

Nevevî’ye göre bu hadis, ok atmayı terk etmenin tehlikesine dikkat çekmektedir. O, ok atmayı terkin şiddetle mekruh olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁰ Râvinin şüpheyile naklettiği son kısımda yer alan küfür ifadesi, verilen nimetlerin örtüldüğü veya kişinin elde ettiği kazanımı terk etmek suretiyle nimete karşı nankörlüğünü bildirmektedir.⁴⁸¹

Hadisin içerisinde yer alan “نِعْمَةٌ كَفَرَهَا” lafzından da ok atmayı öğrenmenin kişi için bir nimet olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla nimetin terki konusunda kastedilen küfrün mânasının nankörlük olabileceği daha mâkul bir görüştür.

Nesâî’nin *Sünen*’inden aktarılan hadisin⁴⁸² mütabi` rivayetleri içerisinde sadece küfür lafzının geçtiği yerler; Ebû Dâvûd⁴⁸³, Dârimî⁴⁸⁴ ve Müsned⁴⁸⁵ hadis kaynaklarıdır. Bu rivayetlerin hepsinde nimet küfründen bahsedilmektedir.

Tablo 2.9.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Nesâî	Hasan b. İsmâil – İsa b. Yûnus – Abdurrahman b. Yezîd – Ebû Sellâm – Hâlid b. Zeyd – Ukbe b. Âmir (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ebû Sellâm’ın sika olmakla birlikte irsâl yaptığı ⁴⁸⁶ , Hâlid b.

⁴⁷⁸ Nesâî, “Hayl”, 8 (No. 3578).

⁴⁷⁹ Müslim, “İmâret”, 1919.

⁴⁸⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, 13/65.

⁴⁸¹ Azîmâbâdî, *Avnu’l Ma’bûd*, 7/137.

⁴⁸² Nesâî, “Hayl”, 8 (No. 3578).

⁴⁸³ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 23 (No. 2513).

⁴⁸⁴ Dârimî, “Cihâd”, 854 (No. 2428).

⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 28/532 (No. 17300); 28/558 (No. 17321); 28/572 (No. 17336).

⁴⁸⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 545.

			Zeyd'in <i>makbul</i> olduğu söylenmiştir. ⁴⁸⁷
2.	Ebû Dâvûd	Saîd b. Mansûr – Abdullah b. Mübârek – Abdurrahman b. Yezîd – Ebû Sellâm – Hâlid b. Zeyd – Ukbe b. Âmir (r.a.)	Râviler sikadır.
3.	Dârimî	Vehb b. Cerîr – Hişâm ed-Düstüvâî – Yahyâ b. Ebû Kesîr – Ebû Sellâm – Hâlid b. Zeyd – Ukbe b. Âmir (r.a.)	Râviler sikadır.
4.	Müsned 1. isnad	İsmâil b. İbrâhîm – Hişâm ed-Düstüvâî – Yahyâ b. Ebû Kesîr – Ebû Sellâm – Hâlid b. Zeyd – Ukbe b. Âmir (r.a.)	Râviler sikadır.
5.	Müsned 2. isnad	İshak b. Îsâ – Yahyâ b. Hamza – Abdurrahman b. Yezîd – Ebû Sellâm – Hâlid b. Zeyd – Ukbe b. Âmir (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Yahyâ b. Hamza'nın sika olmakla birlikte Kaderîlik ile ithamı söz konusudur. ⁴⁸⁸
6.	Müsned 3. isnad	Yezîd b. Abdü Rabbih – Velîd b. Müslim – Abdurrahman b. Yezîd – Ebû Sellâm – Hâlid b. Zeyd – Ukbe b. Âmir (r.a.)	Râviler sikadır.

2.10. Kölenin Efendisinden Kaçması

Cerîr b. Abdullah'tan (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: “أَيُّمَا عَبْدٍ أَبَقَ مِنْ مَوَالِيهِ فَقَدْ كَفَرَ حَتَّى يَرْجِعَ”

إِلَيْهِمْ/Efendisinden kaçan köle geri dönünceye kadar kâfir olmuştur.”⁴⁸⁹

Hadisi Şa'bî'den (öl. 104/722) aktaran Mansûr b. Abdurrahman⁴⁹⁰, Allah'a yemin ederek bu hadisin Nebî'den (s.a.v.) rivayet edildiğini söyler. Ancak bu hususu Basra'da açıkça ifade etmekten çekinir. Bunun sebebi ise o dönem Basra, Mu'tezile ve Hâricîlerin yoğun olduğu bir beldeydi. Mu'tezilîler, günah işleyenlerin ebedî olarak cehennemde kalacağına inanırlar; Hâricîler ise günah işleyenleri tekfir ederlerdi. Böyle bir zeminde Mansûr, bu hadisin zâhirine dayanılıp yanlış anlamlara yorulmasından endişe duymuştur.⁴⁹¹ Ayrıca Müslim'in “Kaçak Kölenin Kâfir Olarak İsimlendirilmesi” adıyla açtığı babda geçen bu rivayetle birlikte iki hadis

⁴⁸⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 188.

⁴⁸⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 589.

⁴⁸⁹ Müslim, “İmân”, 68.

⁴⁹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 547. İbn Hacer, bu râvinin sadûk olduğunu ancak bazen yanlışlarının bulunduğunu söylemiştir. Vefat tarihi hakkında bir bilgiye rastlanılmamıştır.

⁴⁹¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 2/59.

daha zikredilmiştir. Onlarda ise kaçak kölenin üzerinden zimmetin kalktığı ve namazının kabul olmayacağı bildirilir.⁴⁹²

Bir başka rivayette Resûlullah (s.a.v.), müşriklere kaçan kölenin kanının helal olduğunu söylemiştir.⁴⁹³ *Müsned*'de geçen varyantında ise diğerlerinden farklı olarak, düşmana kaçan ve o hal üzere ölen kölenin kâfir olacağı belirtilmiştir.⁴⁹⁴

Mâzerî ve Kâdî İyâz bu hadisi te'vil etmişlerdir. Onlara göre köleliğin haram olduğunu varsayan bir köle kâfir durumuna düşer. Bu durumda namaz dahil hiçbir ibadeti kabul edilmez. Fakat İbnü's-Salâh (öl. 643/1245), bu hükmün köleliği sadece haram görenler değil sahibinden kaçan bütün köleler için geçerli olduğunu savunur. Ancak ona göre namazın kabul olmayışı geçerli olmadığı anlamına gelmez. Bilakis kaçak kölenin namazı geçerlidir fakat kabul edilmez. Namazın geçerli olmasından maksat ibadetin şartları ve rükünlerinin yerine getirilmiş olmasıdır. Kabul edilmeyecek olmasından kasıt ise elde edilecek sevabın düşmesidir. Yani bu haldeki kişinin namazını tekrar kılmasına gerek yoktur, üzerinde olan borç düşmüş sayılır.⁴⁹⁵

Azîmâbâdî (1857-1911), Ebû Dâvûd'un (öl. 275/889) *Sünen*'inde geçen müşriklere kaçma ifadesini dârülharp olarak yorumlamıştır. Kölenin kanının helal olmasını ise onu öldüren kimsenin sorumlu tutulmayacağı şeklinde ifade etmiştir. Tîbî'ye (ö. 743/1343) göre ise müşriklere kaçan kölenin kâfir olma durumu söz konusu olmasa bile üzerindeki zimmet kalktığı için kanı helaldir.⁴⁹⁶

İslâm dininin kölelik sistemi üzerindeki reformları incelendiğinde Peygamber'in (s.a.v.) davetinin ilk yıllarında dahi kölelere karşı muamelenin olumlu yönü bariz görülmektedir. İslâm dini tamamıyla ortadan kaldırmasa bile toplumda var olan köleliği ve sınıf ayrımının sebep olduğu zorbalığı sonlandırmayı hedeflemiştir İslâm. Kur'ân'da ve hadislerde, kölelerin insan haklarına vurgu yapılmış ve onlara karşı iyi davranış teşvik edilmiştir. Kölelerin âzat edilmesini; büyük bir fazilet olarak telakki eden âyetlerle: "*Fakat o, sarı yolu göze alamadı. O sarı yol nedir, bilir misin? Köle âzat etmektir.*"⁴⁹⁷, işlenen günahların kefareti olarak tavsiye eden âyetler: "...*Bunun da kefareti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire*

⁴⁹² Müslim, "İmân", 69; 70.

⁴⁹³ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1 (No. 4360).

⁴⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/554 (No. 19225).

⁴⁹⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 2/58-59.

⁴⁹⁶ Azîmâbâdî, *Avnu'l Ma'bûd*, 12/10.

⁴⁹⁷ el-Beled 90/11-13.

yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir.”⁴⁹⁸, İslâm’ın köleliğe bakış açısını ortaya koymaktadır. Peygamber’in (s.a.v.) konuyla ilgili hadisleri de bu minvaldedir. Buhârî’nin “Köle Âzadı ve Fazileti” hakkında açmış olduğu babda yer alan ilk hadiste Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Bir kimse Müslüman bir köleyi âzat ederse Allah onun her bir uzvuna karşılık azad eden kişinin bir uzvunu cehennemden kurtarır.”⁴⁹⁹ Yine şu hadis: “Sizin kardeşleriniz sizin emriniz altındaki kimselerdir. Allah onları sizin ellerinizin altına vermiştir. Kimin kardeşi onun eli altında bulunuyorsa; yediğinden ona yedirsin, giydiğinden ona giydirsin. Onlara güçlerinin yetmediği şeyleri yüklemeyin. Eğer onlara güçlerinin yetmediği bir işi yüklerseniz onlara yardım edin.”⁵⁰⁰ kölelerle efendilerinin benzer haklara sahip olduğunu haber vermektedir.

İslâm’ın köleliği benimsemediği ve tam anlamıyla sonlanması için ortaya koyduğu çabalardan bir diğeri kölelerin özgürleşmesini kolaylaştırmak amacıyla uyguladığı *mükâtebe* sistemidir. Bu, “Bedelini ödeyerek hür olmak isteyen köle ve câriyelerinizin -kendilerinde hayır görürseniz- tekliflerini kabul edin. Allah’ın size verdiği maldan da onlara verin.”⁵⁰¹ gibi âyetlerle de desteklenmiştir. Aynı zamanda hürriyetine kavuşmak isteyen kölenin, efendisiyle arasında anlaştığı rakamı elde edebilmek için başkalarından borç veya yardım talep etmesi de söz konusu olmuştur. Mükâteb durumunda olan köleye destek olmak da zekâtın sarf edileceği yerlerin belirtildiği âyette⁵⁰² özel olarak teşvik edilen hususlardandır.⁵⁰³

Sahibinden kaçan kölenin durumu İslâm’da hukukî süreçleri içerisinde barındırmaktadır. Fakat bundan önce kölelik sisteminin İslâm’da nasıl varlığını sürdürdüğü veya İslâm’ın temel olarak köleliğe yaklaşımını anlamak elzemdir. Resûlullah’ın (s.a.v.) peygamber olarak gönderildiği toplumda köleliğin varlığı ve yaygınlığı mâlumdur. Hatta o günün dünyasında insanların çoğunun köle olduğu ya da dezavantajlı sınıfta bulunduğu bilinmektedir. Böyle bir zeminde -hürriyet aslolan bir durum iken- insanlar rahatlıkla köleleştirilmekte ve kölelere her türlü kötü muamele reva görülmekteydi. En ağır ve zorlu işlerde çalıştırılan köleler, kaçmaya teşebbüs etmelerinin önüne geçmek için vücutları dağlanarak damgalanmış ve kaçmaları

⁴⁹⁸ el-Mâide 5/89.

⁴⁹⁹ Buhârî, “İtk”, 1 (No. 2381); Müslim, “İtk”, 1509.

⁵⁰⁰ Buhârî, “İtk”, 15 (No. 2407); Müslim, “İmân”, 1661.

⁵⁰¹ Nûr 24/33.

⁵⁰² et-Tevbe 9/60.

⁵⁰³ Fahrettin Atar, “Mükâtebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/530.

halinde yakalandıklarında türlü işkencelere maruz bırakılmışlardı. Günümüze doğru gelindiğinde Amerika’da 15. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın bitimine dek görülenler, köle ticareti gibi bir piyasanın varlığı ve Afrika kıtasından getirdikleri siyahilere her türlü hukuksuz davranışlarıdır. Köleleri renklerine göre sınıflandırarak verilecek cezalarda dahi ayrıma gitmişlerdir. Ayrıca kaçan kölelere uygulanacak cezalarla ilgili kurallar bir yana, sınırsız bir serbestliğin olduğu görülmekteydi. Dileyen kölesini dilediği gibi cezalandırmaktaydı. Bu 400 yıllık süre zarfında Afrika’dan alınıp okyanus ötesi ülkelere götürülmek istenen 12,4 milyon köleleştirilmiş kişiden sadece 1,8 milyonu yolculuk esnasında yapılan işkencelerden dolayı hayatlarını kaybetmiştir. Ölenler köpek balıklarına yem olarak atılmışlardır. Rakamlara gemilere binmeden önce ölenlerin sayısı eklenmemiştir.⁵⁰⁴

Neredeyse insanlık tarihi ile yaşıt olan kölelik ve sömürünün “modern” dönemde de sadece kılıf değiştirdiği görülmektedir. Her ne kadar yasalarla köleliğin kaldırıldığı insan haklarının güvence altına alındığı vurgulansa da pratikte böyle bir gerçekliğin olmadığı görülmektedir. Tüm bu yasalara rağmen tehdit, baskı, şiddet veya aldatma yollarıyla insanların çoğu sömürülmeye devam etmektedir. Walk Free Foundation’ın 2018 yılına ait raporunda, köleliğin suret değiştirmiş hali modern kölelik çeşitleri arasında insan ticareti, borç esareti ve çalışmaya zorlama gibi kavramların olduğu görülmektedir. Ayrıca raporda dünyanın % 5,4’ünü oluşturan modern kölelik mağdurlarının arasında insan emeğini sömüren ücretlerle çok ağır işlerde çalıştırılan çocuklar ve göçmen işçiler de bulunmaktadır.⁵⁰⁵

Özet olarak şunları ifade edebiliriz, İslâm dini:

- Batı dünyasının veya İslâmofobi destekçilerinin lanse ettiği şekilde bir kölelik anlayışına sahip değildir.
- Köleleri efendileriyle kardeş konumuna getirerek yaşam standartlarını neredeyse eşitlemeye çalışmıştır.
- Kölelere inanç ve düşünce özgürlüğü tanımıştır. Hiçbir zaman kölelerin İslâm dinine girmelerini dayatmamıştır.
- Köleye mülkiyet hakkı vererek gelir elde edip özgürlüğünü kazanma fırsatı tanımıştır.

⁵⁰⁴ Metin Ceylan, “İslam Hukukunda Kaçan Köle (Abık)”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (26 Haziran 2014), 56-73.

⁵⁰⁵ Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Ali Kudret - Semra Nubihar Mente, “Köleliğin Kılıf Değiştirmiş Hali: Modern Kölelik”, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/2 (31 Aralık 2022), 993-1066.

- Efendilere emredilen sorumluluklar yerine getirilmesine rağmen kaçan kölelere birtakım müeyyideler belirlemiştir.
- Bununla birlikte bir suç işledikleri takdirde kölelere de tıpkı hür olan kimselerde olduğu gibi cezalar vermiştir.

Müslim'in *Sahîh*'inde geçen hadisin⁵⁰⁶ mütabi` rivayeti, sadece *Müsned*'de⁵⁰⁷ yer almaktadır. Rivayetler metin yönünden benzer mesajı içermektedir.

Tablo 2.10.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Müslim	Ali b. Hucr – İsmâil b. Uleyye – Mansûr b. Abdurrahman – Şa`bî – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Mansûr'un sadûk olduğu ve vehminin bulunduğu söylenmiştir. ⁵⁰⁸
2.	Müsned	Ali b. Âsım – Mansûr b. Abdurrahman – Şa`bî – Cerîr b. Abdullah (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Ali b. Âsım'ın sadûk olduğu, hatalarının bulunduğu, hatalarında ısrar ettiği ve <i>teşeyyu`</i> ile itham edildiği söylenmiştir. ⁵⁰⁹ Bu rivayet sened açısından âlîdir. Aynı zamanda merfû olarak aktarılmıştır.

2.11. Babasından Başkasına Kendini Nispet Etmek

Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “لَا تَزْغَبُوا عَنْ آبَائِكُمْ، فَمَنْ رَغِبَ عَنْ أَبِيهِ فَهُوَ كُفْرٌ / Babalarınızdan yüz çevirmeyin, her kim babasından yüz çevirirse bu küfürdür.”⁵¹⁰

Ebû Zer'den (r.a.) rivayet edilen bir başka hadis ise şöyledir: “Kim babası olmadığını bildiği halde kendisini bir başka babaya nispet ederse küfre düşer. Kim kendisini ait olmadığı bir topluma nispet ederse cehennemdeki yerini hazırlasın.”⁵¹¹

Buhârî şârihlerinden İbn Battâl'ın yorumuna göre genel anlamda bir kimsenin babasından başka birine nispet edilmesi hadiste yer alan tehdit kapsamına girmez. Mikdâd b. Esved (r.a.) örnek olarak zikredilebilir. Fakat kişi bilerek ve isteyerek kendisini babasından başka birinin

⁵⁰⁶ Müslim, “İmân”, 68.

⁵⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/564 (No. 19243).

⁵⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 547.

⁵⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 403.

⁵¹⁰ Buhârî, “Ferâiz”, 28 (No. 6386); Müslim, “İmân”, 62.

⁵¹¹ Buhârî, “Menâkıb”, 4 (No. 3317).

soyuna nispet ederse bu hadiste geçen ifadeye muhatap olur. Hadisin söylenme gerekçeleri arasında Câhiliye döneminin evlâtlık anlayışı gösterilebilir. O dönemde bir adam başkasına ait çocuğu evlâtlık edinir ve artık çocuk o adama nispet edilir de tuhaf karşılanmazdı. Ancak şu âyetlerin nüzûlü ile birlikte söz konusu uygulama yasaklanmıştır:⁵¹² “...Evlâtlıklarınızı da gerçek oğullarınız yapmamıştır. Evlâtlıklarınızı babalarının soy adlarıyla anın. Bu Allah katında adalete daha uygun bir davranıştır.”⁵¹³

Bununla birlikte herkes kendi öz babasıyla anılmaya başlanmıştır. Ancak tanınmak gayesiyle bazı kimseler, kendilerini evlâtlık edinenlerin isimleriyle çağrılmaya devam etmiştir. Mikdâd b. Esved’in (r.a.) durumu da bu şekildedir. Kendisi aslında Amr b. Sa’lebe’nin oğludur. Şerhte yapılan yorumlara göre hadiste geçen “küfür”den kasıt sahibini ebedî cehennemlik yapacak küfür değildir. Ancak söz konusu lafzın kullanılmasının sebebi kişinin kendisini babasından başkasına nispet etmesinin, “Allah beni falancanın sülbünden yarattı.” demeye benzemesindendir. Bu davranış, Allah’a (a.c.) yalan isnad etmek gibi olduğundan sert bir üslûpla yapılacak hatanın önüne geçilmiştir.⁵¹⁴

Müslimde geçen sonraki hadisteki “فالجنة عليه حرام”⁵¹⁵ ifadesine işaretle Aynî, bu durumun helal sayan kişi için geçerliliğini belirtmiştir. Çünkü cennet, sadece kâfirlere haram kılınmıştır. Bundan dolayı küfür lafzının, nankörlük mânasında kullanıldığı Allah’ın (a.c.) ve babanın haklarının inkâr edilmesi anlamına geldiği düşünülmektedir.⁵¹⁶

Nevevî, şerhinde cennetin haram olmasıyla ilgili farklı görüşler aktarmıştır. Bunlardan biri cennetin, kendisini başka babaya nispet eden kimseye başlangıçta haram olması yorumudur. Buna göre kurtuluş ve selâmet ehli cennete gireceği sırada, o kişi girişten menedilerek cezalandırılacaktır. Fakat daha sonra bu cezanın ardından cennete girebilecektir. Ya da Allah’ın (a.c.) o kimseyi cezalandırmayıp affetmesi de mümkündür.⁵¹⁷

Hadisin bağlamını göz önünde bulundurduğumuz zaman günümüzde böyle bir durum varlığından söz etmek pek mümkün değildir. Daha ziyade bilhassa gençlerin bazı ünlü kimselere ya da “sanatçılara” *baba* lakabıyla seslendikleri görülmektedir. Her ne kadar bugün

⁵¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 12/55.

⁵¹³ el-Ahzâb 33/4-5.

⁵¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 12/55.

⁵¹⁵ Müslim, “İmân”, 63.

⁵¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 12/55.

⁵¹⁷ Nevevî, *el-Minhâc*, 2/52.

bir başkasına baba diyen kimse, neseben kendisini o kişiye izâfe etmiyorsa da sünnete ittibâ kapsamında insanların kendi babasından başka birine baba dememesi evlâ olandır.

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde geçen hadisin⁵¹⁸ mütabi` varyantı, yalnızca *Müsned*'de⁵¹⁹ yer almaktadır. Buhârî ve Müslim'deki söz konusu rivayetler metin yönünden birebir aynıdır. Müsned'deki rivayetin *Sahîhayn*'daki rivayetlerden farkı, hadisin son kısmında bulunan “فَهُوَ كُفْرٌ” lafzı yerine “فَإِنَّهُ كُفْرٌ” ifadesinin bulunmasıdır.

Tablo 2.11.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Buhârî	Asbağ b. Ferec – İbn Vehb – Amr b. Hâris – Ca'fer b. Rebîa – Irâk b. Mâlik – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
2.	Müslim	Hârûn b. Saîd – İbn Vehb – Amr b. Hâris – Ca'fer b. Rebîa – Irâk b. Mâlik – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.
3.	Müsned	Abdurrahman b. Yezîd – Hayve b. Şüreyh – Ca'fer b. Rebîa – Irâk b. Mâlik – Ebû Hüreyre (r.a.)	Râviler sikadır.

2.12. İyiliğe Nankörlük Etmek

Câbir b. Abdullah'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “مَنْ أُعْطِيَ عَطَاءً فَوَجَدَ فَلْيَجْزِ بِهِ، وَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَلْيُتِنِ، فَإِنَّ مَنْ أَتَى فَقَدْ شَكَرَ، وَمَنْ كَتَمَ فَقَدْ كَفَرَ، وَمَنْ تَحَلَّى بِمَا لَمْ يُعْطَ كَانَ كَلَابِسِ ثَوْبِي زُورٍ/Kime bir ihsanda bulunulursa ve (ihsanda bulunulan kimse) karşılık verebilecek durumda olursa karşılık versin. Kim (imkân) bulamazsa (iyilik yapan) o kişiyi övsün. Zira kim överse, şükretmiş olur; kim de gizlerse, küfretmiş olur. Ve kim kendisine verilmemiş bir şeyle süslenirse o kimse iki sahte elbise giymiş gibi olur.”⁵²⁰

Hadiste birden fazla husus zikredilmektedir. Tezimizin kapsamı küfür lafızları olduğu için kendisine iyilikte bulunulan kimsenin, herhangi bir karşılık vermemesinin küfür oluşuna değineceğiz. Burada küfürden maksadın bâriz bir şekilde küfrân-ı ni'met yani nankörlük olduğu anlaşılmaktadır.⁵²¹ Bu durum; özellikle nimetlerden bahsedilen, sonunda küfür lafzının farklı

⁵¹⁸ Buhârî, “Ferâiz”, 28 (No. 6386); Müslim, “İmân”, 62.

⁵¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/475 (10813).

⁵²⁰ Tirmizî, “el-Birr ve's-sıla”, 87 (No. 2034).

⁵²¹ Mübârekpûrî, 6/154.

kadına uzun bir süre iyilik edersin, sonra senden hoşlanmadığı bir şey görse hemen, 'Senden hiçbir hayır görmedim.' der.”⁵²⁷

Hadiste geçen koca için kullanılan “عشير” kelimesi, “birlikte yaşayan” anlamına gelmektedir. İbnü’l-Arabî’ye göre “küfrün dışında küfür” sözünü Buhârî’nin kastı taatlerin iman, günahların ise küfür olarak isimlendirilebilmesidir. Kocanın hakkını inkâr etmenin diğer günahlardan ayrı olarak zikredilmesinin hikmeti ise bu durumun öneminden kaynaklanmaktadır. Peygamber’den (s.a.v.) rivayet edilen şu hadiste kocanın hakkının ne denli büyük olduğu anlaşılmaktadır: “Eğer birinin başka birine secde etmesini emredecek olsaydım kadının kocasına secde etmesini emrederdim.”⁵²⁸ Bu hadisten yola çıkarak üzerinde ziyadesiyle hakkı bulunan bir adama karşı kadının nankör davranması Allah’ın (a.c.) sınırlarını gözetme konusunda da gevşek olabileceği anlamına gelmektedir. İşte bu sebeple küfür ifadesi kullanılmıştır. Fakat bu, dinden çıkaran küfür anlamında değildir. Hakiki küfür, imanın zıddı olarak zikredilir.⁵²⁹

Aynı şekilde bu hadise benzer olarak rivayet edilen bir hadiste geçen küfür lafzı da bu başlık kapsamına girer. Söz konusu hadiste Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “‘Ey kadınlar topluluğu, sadaka verin. Çünkü sizin cehennem halkının çoğunluğunu oluşturduğunuzu gördüm.’ Kadınlar sordular: ‘Bu nedendir, ey Allah’ın Resûlü?’ O da şöyle buyurdu: ‘Çünkü çok lanet ediyorsunuz ve eşlerinize nankörlük ediyorsunuz.’”⁵³⁰

Bir diğer görüşe göre Buhârî; kendi zamanında yaşayan bazı insanların, günahları küfür görmesinden kaynaklı böyle bir bab başlığı açmıştır. İmanın mâsiyetlerle azalacağını fakat günah işlemekle küfre girilmeyeceğini anlatmayı amaçlamıştır. Buhârî’ye göre ilgili hadis kadının; kocasının haklarını teslim etmesinin imanın bir parçası olduğunu, nankörlüğünün ise imanın azlığından kaynaklandığını belirtmektedir. Dolayısıyla taatler iman olarak isimlendirilebiliyorsa mâsiyetlerin de küfür olarak nitelendirilmesi mümkündür. Nevevî de aynı şekilde her küfür lafzından Allah’ı (a.c.) inkârın kastedilmediği görüşünü ortaya koymuştur. Aynî’ye göre “küfrün dışında küfür” başlığı, büyük küfürden başka kişiyi dinden çıkarmayıp

⁵²⁷ Buhârî, “İmân”, 19 (No. 29).

⁵²⁸ İbn Mâce, “Nikâh”, 4 (No. 1852).

⁵²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 1/83-84.

⁵³⁰ Buhârî, “Zekât”, 43 (No. 1393); Müslim, “İmân”, 79. Müslim’in Sahîh’inde geçen rivayette ilâve olarak “İstiğfârı çoğaltın.” emri de bulunmaktadır.

küfür olarak isimlendirilmiş günahların varlığını ispatlar. Bab başlığından, bu tür günahların aslî küfür olmadığı ancak mertebe olarak ona yakınlığı anlamı da çıkmaktadır.⁵³¹

Ezherî (öl. 370/980) ise küfrün çeşitlerini dörde ayırır: *İnkâr*, kalp ve dil ile tevhidi kabul etmeyen; *cuhûd*, kalp ile tevhidi bildiği halde diliyle inkâr eden (İblîs, Bel'am ve Ümeyye b. Ebû's-Salt gibi); *inat*, kalbiyle bilen, diliyle söyleyen fakat iman etmeyi reddeden (Ebû Tâlib gibi); *nifak*, dil ile kabul edip kalbiyle inkâr eden kimse. Bunlar hakiki küfürlerdir. Müslüman bir kimsenin bir başka Müslümanı öldürmesi, yeryüzünde fesad çıkarması ve Müslümanlara karşı gelmesi gibi durumların küfür olarak isimlendirilmesi gerçek mânada değildir.⁵³²

Buhârî'nin *Sahîh*'inden aktarılan hadisin⁵³³ mütabi` rivayetleri birçok yerde geçmektedir. Burada yalnızca içerisinde küfür lafzını barındıran hadisler incelenecektir. Bunlar sırasıyla; Buhârî<sup>534</sup>, Müslim<sup>535</sup>, Nesâî<sup>536</sup>, Muvatta`⁵³⁷, Darimî⁵³⁸ ve Müsned⁵³⁹ hadis kaynaklarında geçen rivayetlerdir. Rivayetlerin içerisinde uzun olup Resûlullah'ın (s.a.v.) *küsûf* namazından söz edilen hadisler de bulunmaktadır. Fakat bu rivayetlerin tamamı "küfrân-ı aşîr"den söz etmektedir. Dolayısıyla hadislerdeki konumuzu ilgilendiren kısmın, tüm metinlerde aynı mesajı içerdiğini söylemek mümkündür.

Tablo 2.13.

Sıra	Rivayetler	Senedler	Açıklamalar
1.	Buhârî 1. isnad	Abdullah b. Mesleme – Mâlik b. Enes – Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr – Abdullah b. Abbas (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Zeyd b. Eslem'in sika olmakla birlikte irsâl yaptığı söylenmiştir. ⁵⁴⁰
2.	Buhârî 2. isnad	Abdullah b. Mesleme – Mâlik b. Enes – Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr – Abdullah b. Abbas (r.a.)	Önceki senedle birebir aynıdır. Hadisin metni daha uzundur.
3.	Buhârî 3. isnad	Abdullah b. Yûsuf – Mâlik b. Enes – Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr – Abdullah b. Abbas (r.a.)	Râviler sikadır.

⁵³¹ Bedruddîn el-‘Aynî, *‘Umdetu’l-‘Kârî*, 1/199-200.

⁵³² Bedruddîn el-‘Aynî, *‘Umdetu’l-‘Kârî*, 1/200.

⁵³³ Buhârî, "İmân", 19 (No. 29).

⁵³⁴ Buhârî, "Küsûf", 9 (No. 1004); "Nikâh", 87 (No. 4901).

⁵³⁵ Müslim, "Küsûf", 907.

⁵³⁶ Nesâî, "Küsûf", 17 (No. 1493).

⁵³⁷ Mâlik b. Enes, "Cumua", 606.

⁵³⁸ Dârimî, "Salât ve Tahâret", 162 (No. 1028); 402 (No. 1234).

⁵³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 4/442 (No. 2711); 5/368 (No. 3374).

⁵⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 222.

4.	Müslim	Süveyd b. Saîd – Hafs b. Meysere – Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr – Abdullah b. Abbas (r.a.)	Râviler sikadır. Fakat Süveyd b. Saîd'in sadûk olduğu, sonradan gözlerini kaybettiği ve telkine kapıldığı dolayısıyla İbn Maîn tarafından sertçe eleştirildiği ⁵⁴¹ , Hafs b. Meysere'nin ise sika olmakla birlikte bazen vehminin olduğu söylenmiştir. ⁵⁴²
5.	Nesâî	Muhammed b. Seleme – Abdurrahman b. Kâsım – Mâlik b. Enes – Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr – Abdullah b. Abbas (r.a.)	Râviler sikadır.
6.	Muvatta`	Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr – Abdullah b. Abbas (r.a.)	Râviler sikadır. <i>Sülâsî</i> olup rivayetlerden en âlî olanıdır.
7.	Darimî	Ya`lâ b. Ubeyd – Abdûlmelik b. Ebû Süleyman – Atâ b. Ebû Rebâh – Câbir b. Abdullah (r.a.)	Abdûlmelik b. Ebû Süleyman'ın sadûk olduğu ve vehminin bulunduğu ⁵⁴³ , Atâ'nın ise sika olmakla birlikte çokça irsâl yaptığı ve ömrünün sonlarına doğru hıfzının zayıfladığı söylenmiştir. ⁵⁴⁴
8.	Müsned 1. isnad	İshak b. İsâ – Mâlik b. Enes – Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr – Abdullah b. Abbas (r.a.)	Râviler sikadır.
9.	Müsned 2. isnad	Abdurrahman b. Mehdî – Mâlik b. Enes – Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr – Abdullah b. Abbas (r.a.)	Râviler sikadır.

2.14. Fasıklık Yapmak

Abdullah b. Amr'dan (r.anhumâ) rivayet edildiğine göre bir adam Resûlullah'a (s.a.v.) gelerek şöyle sormuştur: “مَا عَمَلُ الْجَنَّةِ؟ قَالَ: ”الصِّدْقُ، وَإِذَا صَدَقَ الْعَبْدُ بَرَّ، وَإِذَا بَرَّ آمَنَ، وَإِذَا آمَنَ، دَخَلَ الْجَنَّةَ“ ” قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا عَمَلُ النَّارِ؟ قَالَ: ”الْكُذِبُ، إِذَا كَذَبَ الْعَبْدُ فَجَرَّ، وَإِذَا فَجَرَ كَفَرَ، وَإِذَا كَفَرَ دَخَلَ ” يَعْنِي النَّارَ/Cennetin işi nedir? ‘Peygamber (s.a.v.): ‘Doğruluktur. Kul doğru söylediğinde iyi olur, iyi olunca iman eder, iman edince cennete girer.’ buyurdu. Sonra, ‘Ey Allah’ın Resûlü,

⁵⁴¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 260.

⁵⁴² İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 174.

⁵⁴³ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 363.

⁵⁴⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 391.

cehennemnin işi nedir?’ diye sordu. Peygamber (s.a.v.): ‘Yalan söylemektir. Kul yalan söylediğinde fâsık olur, fâsık olunca kâfir olur, kâfir olunca da cehenneme girer.’ buyurdu.”⁵⁴⁵

Diğer hadislerde dinden çıkmayı kastetmeyen küfürlerle ilgili yapılan yorumlara baktığımızda bu hadis için de benzer şeyleri söylemek mümkündür. Hadis içerisinde kişinin aşamalı bir şekilde küfre düşmesinden bahsedilmiştir. Bu da önceki şerhlerde yer alan “Her (büyük) günahla küfre giden bir yol vardır.” kaidesini akla getirmektedir. Kişinin, hakiki anlamda küfür olmayan herhangi bir günahla dinden çıkmayacağı ihtilafsızdır. Bu hadiste de iyi şeylerin birbirini silsile halinde takip etmesi gibi kötü şeylerin de peşi sıra geldiği vurgulanmaktadır.

İçerisinde küfür lafzının geçtiği bu hadisin mütabi` rivayeti bulunmamaktadır. Bu sebeple sadece söz konusu hadisin sened incelemesi yapılacaktır. Bunun dışında hadisin bahsettiği diğer hususları barındıran rivayetler, Buhârî ve Müslim’in *Sahih*’leri başta olmak üzere birçok yerde geçmektedir.

İmam Ahmed bu hadisi; Hasan b. Mûsâ – Abdullah b. Lehîa – Huyey b. Abdullah – Ebû Abdurrahman – Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.) senediyle nakletmiştir. Hasan b. Mûsâ’nın sika olduğu⁵⁴⁶, Abdullah b. Lehîa’nın sadûk olmakla birlikte kitapları yandıktan sonra rivayetlerinde ihtilâta düştüğü⁵⁴⁷, Huyey b. Abdullah’ın da sadûk olup vehimlerinin bulunduğu⁵⁴⁸ söylenmiştir.

⁵⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/216 (No. 6641).

⁵⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 164.

⁵⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 319.

⁵⁴⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 185.

SONUÇ

Küfür lafzının farklı terkipleri birçok hadiste yer almaktadır. Bunlardan bazıları hakiki anlamdaki küfrü ifade ederken bazıları ise mecâzî anlamdadır. Bu hadislerde geçen küfür kavramının zâhiren hakiki anlamda kullanıldığı görülse de şerhlere müracaat edildiğinde bir kısmının dinden çıkmaya delâlet etmediği görülmektedir.

Bir amelden dolayı küfür hükmünü vermek İslâm fıkına göre ağır sonuçları olan bir durumdur. Dolayısıyla böyle bir hükmü verme konusunda dikkatli davranmak gerekir. Diğer şer'î hükümlerde olduğu gibi tekfirin de tatbik edilebilmesi için İslâm fıkında öngörülen birtakım şartlara riayet etmek gerekir. Herhangi bir şartın eksikliği yahut görmezden gelinmesi neticesinde verilen küfür hükmü büyük bir vebale yol açacaktır. Zira şeriata göre küfre düşen kişinin arkasında namaz kılınmaz, böyle birine kız verilmez, öldüğünde cenazesi yıkanmaz ve namazı kılınmaz.

Hadislerde hakiki manada küfre delalet eden davranışların başında irtidat etmek gelmektedir. Sonrasında namazı terk etmek, Resûlullah'ın (s.a.v.) hakemliğini kabul etmemek, put vb. şeyler yapmak, Kur'ân'ın Allah kelamı olduğunu kabul etmemek, kâhini tasdik etmek ve yağmurun yağışını yıldızlara nispet etmek gibi hususlar zikredilmektedir. Hadis şerhlerinde bunlardan en çok üzerinde durulan hususun namazın terki olduğu görülmektedir.

Şerhlere bakıldığında namazın terki hususunda vârid olan hadislerde geçen küfrün hakiki anlamda küfür olduğunu söyleyenlerin varlığı gibi buradaki küfrün mecâzî anlamda olduğunu ifade edenler de olmuştur. İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve Hanbelîler namazın terkinin hakiki küfür olarak görmüşlerdir. İmam Ebû Hanîfe, İmam Nevevî ve Kâdî İyâz olmak üzere bazı âlimler de namazı terk eden kimseyi tekfir etmemişlerdir. Bunlar savaşılmaması ve öldürülmesi gereken veya ebedî cehenneme gidecek olanların zikredildiği hadislerde namazın terkine değinilmediğini gerekçe göstermişlerdir.

Hadislerde dinden çıkarmayan, fakat mecâzî anlamda küfür olarak isimlendirilmiş amellerin olduğu da bir gerçektir. Küfre yaklaşmak, nankörlük, kâfirlere benzemek gibi davranışların bu amellerden olduğunu söylemek mümkündür. Bazı hadislerde birtakım fiillerin küfür olarak nitelenmesi insanları bu fiillerden uzak tutmak içindir. Küfür lafzının geçmediği, ancak küfre delâlet eden; “bizden değildir” ve “bizim yolumuz üzere değildir” gibi ifadelerin bulunduğu hadisler de mevcuttur. Bunlar çalışmanın dışında tutulmuştur. Küfür olarak nitelendirilen amellerle birlikte teze dahil edilmeyen söz konusu hadislerin de yer aldığı rivâyetlerle birlikte daha kapsamlı bir çalışma yapılabilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahatlı, Erdinç. “Tahdîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tahdis>
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût. 50 Cilt. Müessesetu’r-Risâle, 1421/2001.
- Apaydın, H. Yunus. “İbn Ebû Zeyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/451-453. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ebu-zeyd>
- Aşıkkutlu, Emin. “‘Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir’ Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), 33-66. <https://doi.org/10.15370/muifd.68629>
- Atar, Fahrettin. “Mükâtebe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/530-532. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mukatebe--fikih>
- Aydınlı, Abdullah. “Mevkuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/437-438. Ankara: TDV Yayınları, 2004. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevkuf--hadis>
- Azîmâbâdî, Ebû’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-. *Avnü’l-Ma’bûd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415.
- Bâcî, Ebû’l-Velîd Süleymân b. Halef el-. *el-Müntekâ*. 7 Cilt. Mısır: Matba’atu’s-Sa’ade, 1332/1914.
- Bedruddîn el-‘Aynî, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed. *‘Umdetu’l-Kârî Şerhu Şahîhi’l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-‘Arabî, ts.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Mekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/555-563. Ankara: TDV Yayınları, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekke>
- Buḥârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ’il b. İbrâhîm el-Buḥârî el-. *et-Târîhu’l-Kebîr*. thk. Heyet. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiratü’l-Me‘ârifî’l-‘Osmâniyye, ts.
- Buḥârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ’il b. İbrâhîm el-Buḥârî el-. *Şahîhu’l-Buḥârî*. thk. Muṣṭafa Dîb el-Buḡâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru’l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *Tâcü’l-luḡa ve şîḡâhu’l-‘Arabiyye*. thk. Aḥmed ‘Abdulḡafûr ‘Atṭâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1407/1987.
- Ceylan, Metin. “İslam Hukukunda Kaçan Köle (Abık)”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (26 Haziran 2014), 56-73.
- Cirit, Hasan. “Rubeyyi‘ bint Muavviz”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/179. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rubeyyi-bint-muavviz>
- Çalışkan, Sami. *Kur’an-ı Kerim’e göre Yıldızlar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Çiçek, Mehmet. “Nisâ Sûresi 65. Âyete Dair Abdülmecîd-i Sîvâsî’nin (971/1049-1563/1639) Bilinmeyen Bir Risalesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011), 293-317.
- Dârimî, Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. ‘Abdurrahman et-Temîmî ed-. *el-Müsned*. thk. Merzûk b. Hiyâs ez-Zehrânî. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1436/2015.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 7 Cilt. b.y.: Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, 2009.
- Ebû’l-Mehâsin el-Huseynî, Muhammed b. ‘Alî b. el-Hasan b. Hamza el-Huseynî. *el-‘İkmâl fî Zikri men lehû Rivâye fî Musnedi’l-İmâm Ahmed mine’r-Ricâl sivâ men Zukira fî Tehzîbi’l-Kemâl*. thk. ‘Abdulmu‘î Emîn Kal‘acî. Pakistan: Câmiatü’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye, 1409.
- El-harîrî, Ammâr. “Ulumu’l-Hadis Kaidelerinin Oluşumunda Sahihayn’ın Tesiri”. çev. Ali Arslan. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2015), 233-264. <https://doi.org/10.17120/omuifd.23833>
- Ertürk, Mustafa. “Haber-i Vâhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/349-352. İstanbul: TDV Yayınları, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/haber-i-vahid>
- Eş‘arî, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl el-. *Maḳālâtü’l-İslâmiyyîn ve’ḥtilâfû’l-muṣallîn*. thk. Naîm Zarzûr. 2 Cilt. b.y.: el-Mektebetu’l-‘Aşriyye, 1426/2005.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. “Cemel Vak‘ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemel-vakasi>
- Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb el-. *el-Ḳāmûsü’l-muḥîṭ*. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1428/2007.
- Furkan, Faruk. *İslâm Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları-Engelleri ve Ahkâmı*. Konya: Nedâ Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Güneş, Üsame. *Küfür Konulu Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hâkim, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. ‘Abdullâh en-Nisâbü’rî el-. *el-Müstedrek âle’s-Şâhihayn*. thk. Muştafa ‘Abdulkâdir ‘Aṭâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1411/1990.
- Ḥalîl b. Aḥmed, Ebû ‘Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî el-. *Kitâbu’l-‘Ayn*. thk. Mehdi el-Maḥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ’î. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu’l-Hilâl, 1988.
- Harman, Ömer Faruk. “Kâhin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahin>
- Harman, Ömer Faruk. “Yegûs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yegus>
- Ḥaṭṭâbî, Ebû Süleymân Ḥamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Ḥaṭṭâb el-Bustî el-. *‘A’lâmu’l-Ḥadîş*. thk. Muhammed b. Sa‘d b. ‘Abdurrahmân Âli Su‘ûd. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1409/1988.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerḥ ve’t-ta’dîl*. Haydarabad-Dekkan: Meclisü Dâireti’l-Maârifî’l-Osmâniyye, 1271.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Takrîbü’t-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru’r-Reşid, 1. Basım, 1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed el-‘Askalânî. *Fethu’l-Bârî Şerḥu Şâhiḥ el-Buḥârî*. thk. Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb. 13 Cilt. Mısır: el-Mektebetu’s-Selefiyye, 1379/1959.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed el-‘Askalânî. *Tehzîbu’t-Tehzîb*. thk. İbrâhîm ez-Zeybek - Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1326/1908.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Şuayb el-Arnaûf. 5 Cilt. b.y.: Dâru’-r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû’l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ‘Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî ‘î. *Lisânu’l-‘Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.
- İbn Receb, Ebû’l-Ferec Zeynüddîn ‘Abdurrahmân b. Aḥmed b. ‘Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Câmi ‘u’l-‘Ulûm ve’l-Ḥikem*. thk. Muḥammed el-Aḥmedî Ebu’n-Nûr. 3 Cilt. Kahire: Dâru’s-Selâm, 1424/2004.
- İbn Teymiyye, Ebû’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Der’ü Te’ârûzi’l-Akl ve’n-Nakl*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesi, 1411.
- İbn Teymiyye, Ebû’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Mecmûu Fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. 35 Cilt. Medine: Kral Fahd Mushaf Bastırma Merkezi, 1425.
- İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî. *Nüzhetü’l-a’yûni’n-nevâzır fî ‘ilmi’l-vüücûh ve’n-nezâ’ir*. thk. M. Abdülkerîm Kâzım er-Râzî. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1404.
- İbnü’l-Esîr, Ebû’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek. *en-Nihâye fî ġarîbi’l-ḥadîs ve’l-eşer*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvâ - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu’l-‘İlmiyye, 1399.
- İbnü’s-Şalâḥ, ‘Ebû ‘Amr Takıyyüddîn ‘Oşmân b. ‘Abdurrahmân. *‘Ulûmü’l-ḥadîs = Muḳaddimetü İbni’s-Şalâḥ*. thk. Nûreddîn ‘İtr. Dımaşk; Beyrut: Dâru’l-Fıkr; Dâru’l-Fıkri’l-Mu‘âşır, 1406/1986.
- Kâdî İyâz, Ebû’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü’l-Mu’lim bi-fevâ’id (fî şerḥi Şaḥîḥ)i Müslim*. 8 Cilt. Mısır: Daru’l Vefâ’, 1419.
- Kandemir, M. Yaşar. “el-Câmiu’s-sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--buhari>
- Kandemir, M. Yaşar. “Sahîhayn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/527-530. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahihayn>
- Kayrevânî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd Abdîrrahmân el-. *en-Nevâdir ve’z-ziyâdât ‘alâ mâ fî’l-Müdevvene min ġayrihâ mine’l-ümmehât min mesâ’ili Mâlik ve aşḥâbih*. thk. Heyet. 15 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1999.
- Kudret, Hüseyin Ali - Mente, Semra Nubihar. “Köleliğin Kılıf Değiştirmiş Hali: Modern Kölelik”. *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/2 (31 Aralık 2022), 993-1066. <https://doi.org/10.47136/asbuhfd.1100909>
- Kurt, Fatih. “Şehzade Korkud’a Göre İman-Küfür Sınırı”. *Diyanet İlmi Dergi* 56/1 (Mart 2020), 147-170.
- Kuzgun, Şaban. “Hanîf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/33-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hanif>
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Harre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/244-245. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/harre>

- Mâlik b. Enes, Ebû ‘Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvatta’ (Rivâyetu Ebi Mus’ab)*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf - Maḥmûd Ḥalîl. 2 Cilt. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1412.
- Mevdûdî, Ebû’l-A’lâ el-. *Kur’ân’a Göre Dört Terim*. çev. İsmail Kaya - Osman Cilacı. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Mübârekpûrî, Ebû’l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-. *Tuḥfetü’l-aḥveẓî*. 10 Cilt. Beyrut: el-Kütübü’l-İlmiyye, 1433/2012.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Şaḥîhu Müslim*. thk. Muḥammed Fuâd ‘Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâṣi’l-‘Arabî, 1374/1955.
- Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-. *el-Muhtasar*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1410/1990.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *Süneni’n-Nesâî*. thk. Hasan Muhammed el-Mesûdî. 8 Cilt. Kahire: el-Mektebetu’t-Ticâriyyetu’l-Kubrâ, 1348.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muḥyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *el-Mecmu’ Şerḥu’l-Muhezzeb*. 9 Cilt. Kahire: Maṭba’atu’t-Tedâmuni’l-Ehevî, 1344.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muḥyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Şerḥu’n-Nevevî alâ Muslim*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâṣi’l-‘Arabî, 1392/1972.
- Oktan, Yusuf. “Erken Dönem Hadis Münekkitlerinden Ebû İshak el-Cûzecânî’nin Nâsıbilikle İtham Edilmesinin Tenkidi”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/1 (2021), 139-169.
- Özaydın, Abdülkerim. “Amr b. Lühay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amr-b-luhay>
- Özbal, Bekir. *VI. ve VII. Yüzyıllarda Arabistan’da Putperestlik*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Polat, Kerim. *İman-Amel Münasebeti Açısından İbn Teymiyye’nin Tekfir Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Polat, Salahattin. “Garîb”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/375. İstanbul: TDV Yayınları, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/garib--hadis>
- Polat, Salahattin. “Münâvele”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/570-571. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/munavele>
- Polat, Salahattin. “Mütâbaat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutabaat>
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-. *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*. thk. Şafvân ‘Adnân ed-Dâvûdî. Dimaşk; Beyrut: ed-Dâru’ş-Şâmiyye, 1412.
- Sââtî, Ahmed b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Bennâ es-. *el-Fethü’r-rabbânî li-tertibî Müsnedi’l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeyban; Bulûgü’l-emânî min esrârî’l-fethi’r-rabbânî*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, 1438.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iman>
- Sinanoğlu, Mustafa. “İslâm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/1-2. İstanbul: TDV Yayınları, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam>
- Sinanoğlu, Mustafa. “Küfür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/533-536. Ankara: TDV Yayınları, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufur>

- Sunar, Cavit. “Din Nedir”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1-4 (1962), 65-70.
- Şa’bân, Zekiyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlül-Fıkh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 25. Basım, 2016.
- Şâfiî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. ‘Abbâs eş-. *er-Risâle*. thk. Aḥmed Muhammed Şâkir. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1358/1940.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eş-. *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*. thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkî. 26 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Ṭahâvî, Ebû Ca’fer Aḥmed b. Muhammed el-Mıṣrî eş-. *Şerḥu Muşkili’l-âşâr*. thk. Şu’ayb el-’Arna’ût. 16 Cilt. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1415/1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-. *Sünenü’t-Tirmizî*. thk. Aḥmed Muhammed Şâkir - Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muştafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395/1975.
- Tümer, Günay. “Din”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994. <https://islamansiklopedisi.org.tr/din>
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.
- Uğur, Mücteba. “Cerh ve Tahdit İlmi Yönünden Sahihu’l Buhâri Ravileri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1-2 (1992), 111-120.
- Uludağ, Süleyman. “Ağıt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/470-472. İstanbul: TDV Yayınları, 1988. <https://islamansiklopedisi.org.tr/agit>
- Yapıcı, Hakan. *Gündelik Hayatta Popüler Kültürel Bir Unsur Olarak Burçlar*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Tekfir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/350-356. İstanbul: TDV Yayınları, 2011. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekfir>
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. “Hak Dini Kur’ân Dili”. Erişim 23 Aralık 2024. <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=3&ayet=7>
- Yiğit, İsmail. “Sıffîn Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siffin-savasi>
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 7. Baskı., 2012.
- Yücel, Ahmet. “İhbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/528-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihbar--hadis>
- Kur’ân Yolu Tefsiri*. Erişim 29 Aralık 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/>